

Ernest Mandel: Ekonomi i Sovjetunionen

[Kapitel 15 ur Marxist Economic Theory från 1968. Översättning från engelska, Göran Källqvist.]

Dagens sovjetiska ekonomi är resultatet av ett antal motsägelsefulla faktorer. Å ena sidan det gamla Rysslands underutveckling, vars enorma naturtillgångar industrin bara hade börjat skumma på ytan, och vars övervägande jordbruksekonomi var uppsplittrad i 25 miljoner enskilda lantegendomar. Å andra sidan bolsjevikpartiets maktövertagande 1917, och den på detta sätt uppkomna sovjetstatens medvetna försök att i detta enorma land och isolerad mitt i en borgerlig värld skapa en ekonomi som på ett kvalitativt sätt skiljde sig från kapitalismen.

Precis som alla andra mänskliga samhällen kännetecknas det sovjetiska samhället av att den ekonomiska verksamheten har vissa *konstanta delar*. Samhällsproduktionen är uppdelad i nödvändig produktion och merproduktion. Delar av merproduktionen används för att utveckla arbetsverktygen, produktionsmedlen. Det särskilda sätt på vilket merproduktionen tillägnas avgör ekonomins speciella dynamik, vars lagar behöver upptäckas. Allra tydligast kan man förstå denna speciella dynamik genom att studera de olika stadier som sovjetstatens ekonomiska politik har genomgått sedan oktober 1917.

Den sovjetiska ekonomins stadier

De bolsjevikledare som stod i ledningen för staten som uppstod efter revolutionen i oktober 1917 hade inte för avsikt att bygga ett fullständigt socialistiskt samhälle i sitt land. De delade en uppfattning som var gemensam för alla marxister på den tiden, och enligt vilken ett sådant projekt krävde vissa bestämda materiella förutsättningar: att storindustrin dominerade över småindustrierna och att industrin dominerade över jordbruket; att produktivkrafterna hade en hög utvecklingsnivå; att det fanns en motsvarande hög teknisk utbildning och kulturell nivå bland arbetarna.

Till stor del saknades dessa villkor i Ryssland 1917. Vid den tiden betraktade bolsjevikledarna bara segern för sin nya nation som en länk i en rad internationella revolutioner. Segerrika revolutioner i de industriellt utvecklade länderna, i synnerhet Tyskland, skulle skapa den grund som krävdes för en snabb övergång till en socialistisk ekonomi.¹

Att den internationella revolutionen dröjde och därefter led nederlag ställde det härskande partiet inför en rad problem som var helt nya och inte hade klarats upp i den klassiska marxistiska ekonomiska teorin. Partiet kom fram till en rad svar på dessa frågor, som varierade beroende på många faktorer som påverkade partiets praktik. I grund och botten var den viktigaste av dessa faktorer styrkeförhållandet mellan klasserna på internationell och nationell nivå, och de olika sociala påtryckningar som partiet utsattes för under olika perioder.

Den första bolsjevikregeringens program tänkte sig inte att alla kapitalister skulle exproprieras med en gång. Den föreställde sig bara att det skulle upprättas en allmän arbetarkontroll över produktionen, där arbetarna under ett första skede skulle lära sig förvaltning genom att kontrollera de kapitalistiska företagsledarna.² Vidare tänkte den sig att bankerna skulle nationaliseras, efter att först ha

1 "När vi för tre år sedan ställde frågan om uppgifterna och villkoren för den proletära revolutionens seger i Ryssland, slog vi alltid med eftertryck fast att segern inte kunde bli bestående om den inte följdes av en proletär revolution i väst, och att det bara gick att bedöma vår revolution på ett riktigt sätt ur internationell synvinkel. För att segern skulle bli varaktig måste vi uppnå den proletära revolutionens seger i alla, eller åtminstone de flesta, viktiga kapitalistiska länder. Efter tre års desperat och envis kamp kan vi se i vilket avseende våra förutsägelser har förverkligats eller inte", förkunnade Lenin 1920. (*Collected Works*, bd 31, s 410-11, "On the Foreign and Domestic Positions and the Tasks of the Party", 21 november 1920.)

2 Maurice Dobb, *Russian Economic Development Since The Revolution*, London 1929, s 31-35.

slagits ihop i en enda nationell bank, att de viktiga delar av ekonomin som kontrollerades av monopolen successivt skulle nationaliseras, att skulderna till utlandet skulle annulleras, och att jorden skulle nationaliseras och delas ut bland bönderna. Sammantagna skulle alla dessa åtgärder ha inneburit en kvalitativ omvälvning av den ryska ekonomins samhällsstruktur.

Men den snabba utvecklingen av arbetarnas initiativ, de industriella och administrativa kretsarnas bristande samarbete och senare sabotage, inledningen av den vita terrorn och den därpå följande röda terrorn, utbrottet av ett omfattande inbördeskrig som under en period av tre år slet hela landet i stycken, de utländska arméernas intervention under detta krig – alla dessa händelser kullkastade bolsjevikregeringens långsiktiga planer och tvingade den att slå in på linjen att snabbt omvandla den ekonomiska strukturen. Mot slutet av 1918 hade nationaliseringen av banker, partihandel, all industri och all utländsk egendom skapat en ny ekonomisk och social struktur i Ryssland.

Under belägringsliknande förhållanden organiserade man ett ekonomiskt system som kallades ”krigskommunism”. Planeringen av all ekonomisk verksamhet var snarare en åtgärd för *ransoneering* än en planerad *utveckling*. Varuproduktionen begränsades så långt det var möjligt. I en förordning från 21 november 1918 nationaliserades all handel. En stor del av arbetarnas och tjänstemännens löner betalades ut in natura: denna del av lönen uppgick under andra halvåret 1918 till 27,9%, och under det första kvartalet 1921 till 93,7%.³ Utbytet mellan stad och land minskade och begränsades till byteshandel. Väpnade arbetaravdelningar var tvungna att pressa ur bönderna de livsmedel som behövdes till städerna (förordning från 6 augusti 1918). Industriproduktionen sjönk brant och begränsades alltmer till att förse armén med förnödenheter.⁴ Den galopperande inflationen fick valutan att kollapsa. Hela ekonomin förrycktes.

Efter Röda arméns seger i inbördeskriget (en seger som emellertid sammanföll med en nedgång för den revolutionära rörelsen i resten av världen) menade bolsjevikregeringen att det grundläggande villkoret för regimens överlevnad var att produktivkrafterna återhämtade sig. För detta ändamål backade man från det extrema avskaffande av all varuproduktion som hade kännetecknat ”krigskommunismen”. Detta var den ”Nya ekonomiska politiken” (NEP). Tvångsutskrivningarna ersattes av naturaskatt, som gav bönderna ett överskott av jordbruksprodukter som de kunde sälja på marknaden. Man släppte återigen parti- och detaljhandeln fri. 1923 var 91,4% av handelsföretagen privata, och de stod för 83,4% av den totala omsättningen inom handeln. Finanssystemet rensades upp,⁵ rubeln stabiliserades, löner in natura avskaffades. Man återupptog handeln med de kapitalistiska länderna. För att påskynda produktivkrafternas utveckling erbjöds utländskt kapital koncessioner på sovjetiskt territorium. Hantverk och småskalig industri tilläts utvecklas fritt. 1923 fanns det 147.471 små privata industriföretag, som sysselsatte 12,4% av den totala arbetsstyrkan inom industrin. 1925-26 stod dessa företag för 20% av all industriproduktion.

Alltså uppnådde NEP otvivelaktiga framgångar. 1926 nådde produktivkrafterna inom industrin och jordbruket en utvecklingsnivå som översteg nivån före kriget. 1927-28 var den genomsnittliga reallönen dubbelt så hög som 1908 och nästan 90% högre än 1913.⁶ Regeringen började använda de tillgängliga resurserna för att utveckla den statligt ägda industrin.

Men denna utveckling halkade efter rekonstruktionen av jordbruket och befolkningsökningen. Den visade sig också vara otillräcklig för att möta böndernas efterfrågan på industriprodukter och för att suga upp den arbetskraft som fanns tillgänglig på landsbygden. Tillsammans med en kronisk arbetslöshet i städerna,⁷ uppstod således de två plågor som är klassiska för jordbruket i underutvecklade

3 Alexander Bajkov, *The Development of the Soviet Economic System*, Cambridge: Univ. Press, 1946, s 43.

4 Produktionen inom storindustrin sjönk från 100 1913 till 12,8 1920, inom den småskaliga industrin till 44,1%, inom textilindustrin 5% och stålindustrin 4% av 1913 års siffror. (*Ibid*, s 8.)

5 Protokoll från bolsjevikpartiets 13:e kongress, återgivna i E H Carr, *A History of Soviet Russia*, vol IV, s 11.

6 S N Prokopovicz, *Histoire économique de l'URSS*, Paris 1952, s 448.

7 Den låg kvar på omkring 1.250.000 under hela NEP-perioden. (Bajkov, *op cit*, s 146; Carr, *Mellan Stalin och Lenin*, s 54-65.)

länder: ett fenomen som kallas en *sax* mellan jordbruks- och industripriser, och överbefolkning på landsbygden.⁸

Samtidigt ägde det rum en klasskikning bland bönderna.⁹ Kulakerna, de rika bönderna, tog hand om en stor del av det jordbruksöverskott som kom ut på marknaden. 1923 uppgav Strumilin* att bara 15-20% av bönderna hade vete att sälja.¹⁰ Naturaskatten, som inte blev progressiv förrän 1926-27, gynnade denna koncentration, och det gjorde även fattigböndernas brist på reserver och transportmedel.¹¹

Jordbruksöverskottet var oundgängligt för städerna och för att möjliggöra en industriell ackumulation, och i utbyte mot det krävde kulakerna tillräcklig tillgång på industriprodukter. När dessa tillgångar saknades i form av ryska produkter, så vände de sig till världsmarknaden för att tillfredsställa sina behov. Det skulle ha lett till att de halvkapitalistiska krafterna i Sovjetunionen hade smält samman med de kapitalistiska krafterna i resten av världen. Att bryta monopolet på utrikeshandeln skulle ha förstört alla möjligheter till en snabb industrialisering av Ryssland.

1923 uppstod det faktiskt en diskussion inom bolsjevikpartiet om förhållandet mellan den statliga sektorn (som i huvudsak bestod av storskalig industri) och den privata sektorn, huvudsakligen jordbruk och handel. Under denna diskussion försvarade oppositionen tanken på en snabbare industrialisering, både för att förhindra föreningen mellan Sovjetunionens rika bönder och världsmarknaden och för att bevara alliansen mellan arbetare och bönder, genom att i större utsträckning tillfredsställa böndernas behov av konsumtionsvaror. Av samma orsak var oppositionen de första som bestämt hävdade behovet av en övergripande plan för industrialiseringen och en snabbare ackumulation inom den storskaliga industrin.¹²

Centralkommitténs majoritet gick emot denna tanke. 1924 angrep Mikojan Trotskijs teori om en enhetlig utvecklingsplan som ”höjden av utopi”.¹³ Stalin förkunnade att Sovjetunionen behövde Dnjeprostroj (det första stora vattenkraftprojektet) lika mycket som en bonde utan en ko behövde en grammofon (protokoll från centralkommitténs möte i april 1926, som citeras av Deutscher).¹⁴ I sin bok om den politiska ekonomins grunddrag, som gavs ut 1927, utvecklade I A Lapidus och K Ostrovitjanov den officiella synen, och skrev om:

[Preobrazjenskij] teori att superindustrialisera landet genom att exploatera bönderna med höga priser på fabriksvaror, en tanke som han under de senaste åren och i linje med denna teori har förespråkat systematiskt och ihärdigt... Utifrån de principer som har utvecklats av Engels och Lenin är det uppenbart att våra slutsatser måste bli andra. Priserna måste vara så låga att bönderna märker skillnaden mellan en borgerlig och en proletär diktatur och deras förhållande till den småskaliga produktionen, så att bönderna kan ackumulera[!], så att deras företag inte börjar

8 Den 1 oktober 1923, när saxskänklarna var som mest öppna, var index för jordbrukspriser 49, och industripriserna 275,7 (100 = nivån 1913). (Carr, *op cit*, s 91-92.) Efter en relativ förbättring av situationen 1924-25 började gapet åter bli hotfullt 1926 och 1927. För en centner [ungefär 50 kg – öa] råg fick bönderna 1927 bara hälften så mycket salt, socker, tobak, textilier och metallartiklar som de 1913 hade fått för samma mängd. (Bajkov, *op cit*, s 67.)

9 1926 måste 70% av bönder med mindre än 2 hektar mark, 37% av de med mellan 2 och 4 hektar och 20% av de med mellan 4 och 6 hektar hyra dragdjur och jordbruksredskap för att plöja sin mark. 4% av lantegendomarna ägde 50% av jordbruksmaskinerna. (*Ibid*, s 135-36.)

* **Strumilin** var en ledande sovjetisk ekonom, som hade en viktig roll under utarbetande av planeringssystemet. Han är bl a känd för ”Strumilin-index” för att mäta arbetsproduktivitet – öa.

10 Carr, *op cit*, s 24.

11 Under det ryska kommunistpartiets 13:e kongress 1924 uppskattade Kamenev att 8% av lantegendomarna (som representerade 14% av bönderna) stod för 25% av boskap och dragdjur och 34% av brukad mark. (*Ibid*, vol IV, s 7.) Fattigbönderna var tvungna att sälja sitt spannmål till kulakerna eftersom de saknade kärror för att köra det till marknaden. De var tvungna att sälja sitt lilla överskott till låga priser omedelbart efter skörden för att skaffa sig industriprodukter, medan de köpte tillbaka säd från samma kulaker till höga priser strax innan nästa skörd.

12 *Ibid*, vol IV, s 13-15, 20, 23, 126-27, 145, etc. Dobb, *op cit*, s 322.

13 Carr, *op cit*, s 129.

14 Isaac Deutscher, **Den avväpnade profeten**, på marxistarkiv.se, s 127.

förfalla utan utvecklas, så att den småskaliga produktionen, inte i ord utan i verkligheten, kan undvika en kapitalistisk utveckling...¹⁵

Och Maurice Dobb, som alltid på ett troget sätt har tolkat de sovjetiska ledande kretsarnas officiella teser, skrev så sent som 1928:

Frågan ”Vart går Ryssland?” som Trotskij döpte sin bok till [på svenska heter den **Till kapitalism eller socialism?** - öa] var för sitt svar beroende av förhållanden som var något mer vittomfattande än dem han antog: det berodde inte bara på om den statliga industrin i framtiden skulle utvecklas snabbare än andra delar av den ryska ekonomin – till och med snabbare än industrin i andra länder – utan på om de gamla klasskillnaderna skulle börja återuppstå antingen i städerna eller i byarna... Det officiella svaret på oppositionens kritik tog därför delvis formen av ett förnekande av att Nep-männens och kulakernas tillväxt var så betydande som oppositionen försökte framställa det. Men det var inte allt. I svaret förnekade man också att böndernas växande välstånd var liktydigt med eller tecken på ett återupplivande av kapitalismen. Här bestod oppositionens grundläggande misstag, deras misstolkning av NEP, av att de ansåg att den statliga industrin borde utvecklas på småproducenternas bekostnad, istället för att lyfta upp småproducenterna tillsammans med sig själv... Frågan framställdes felaktigt som en motsättning mellan den statliga industrins och bondejordbrukets blomstring: det sistnämnda kunde växa snabbare än den förstnämnda och ändå inte utgöra kapitalistiska tendenser: och just en ökad privat ackumulation för bönderna, som beskrevs som farlig, kunde stärka den socialistiska ackumulationen om den kunde lockas in i kooperativ, statliga lån och sparbanker.¹⁶

Livet självt löste denna debatt. Under vintern 1927-28 tog kulakerna strupgrepp på sovjetstaten. De organiserade en förmlig strejk mot livsmedelsleveranserna till städerna, vilket Dobb dessutom medgav i ett senare verk.¹⁷ Den ledande fraktionen i bolsjevikpartiet, som under flera år hade underskattat faran¹⁸ och hade vägrat att vidta lämpliga åtgärder, greps efter 1928 av panik och gick från en ytterlighet till en annan. ”Superindustrialisering av landet på böndernas bekostnad” genomfördes i en skala som oppositionen aldrig hade tänkt sig.¹⁹

För att möjliggöra en snabb industrialisering tvingades det sovjetiska folket därmed betala ett fruktansvärt pris, som kunde ha undvikits. I december 1927 bedömde en officiell skribent, Krzjyzjanovskij, att den första femårsplanens övergripande mål²⁰ skulle kräva investeringar på 17

15 I A Lapidus och K Ostrovityanov, **Outline of Political Economy**, London : Martin Lawrence, 1929, s 513, 515.

16 Dobb, *op cit*, s 339, 352-53.

17 Dobb, **Soviet planning and labor in peace and war**, New York: International publishers, 1943, s 16. Se även Bajkov, *op cit*, s 69.

”Från slutet av 1927 märktes en nedgång i insamlandet av säd, som inget [!] hade varnat för skulle kunna hända. Medan det under de senaste tre månaderna 1926 hade samlats ihop 4,9 miljoner ton spannmål, gav motsvarande månader 1927 bara 2,7 miljoner, det vill säga en minskning med 2,2 miljoner ton.” (Prokopovicz, *op cit*, s 141.) Påståendet att ”inget hade varnat” för att detta skulle kunna hända är väl magstarkt. Oppositionen hade under flera år varnat landet för denna fara, vilket går att se i de citat av motståndarna som vi just har återgivit.

18 Här är ett typiskt exempel på denna underskattning, från Stalins egen sida:

”Alla känner till det ramaskri och den panik som oppositionen hävdade upp om ökande skillnader [bland bönderna]. Alla vet att ingen frammanade större panik över att det privata småkapitalet tillväxte på landsbygden än oppositionen. Men vad är det som egentligen händer? Det som händer är följande: för det första visar fakta att den uppsiktning som äger rum i vårt land antar mycket speciella former – inte genom att mellanbönderna ”smälter bort”, utan tvärtom genom att deras antal ökar medan de yttre polerna minskar betydligt... För det andra – och detta är det viktigaste – uppvägs, och mer än uppvägs, det privata småkapitalets tillväxt på landsbygden av en så avgörande faktor som vår industris utveckling...” (Stalin, 1 november 1926, ”The Social-Democratic Deviation in Our Party”, **Works**, vol 8, s 304.)

19 Dessutom ledde denna superindustrialisering till att arbetarnas reallöner sjönk, en möjlighet som Preobrazjenskij uttryckligen hade uteslutit när han analyserade den ”socialistiska primitiva ackumulationen”. (E Preobrazjenskij, *Novaja Ekonomika [Den nya ekonomin]*, s 136, citerad av Alexander Ehrlich, i *Quarterly Journal of Economics*, februari 1950, s 73.)

20 Samme Krzjyzjanovskij hade angivit dessa mål redan vid sovjeternas åttonde allryska kongress i december 1920.

miljarder guldrubel.²¹ Genom att koncentrera dessa investeringsinsatser över 5-7 år (1928-1934) istället för att sprida ut dem på 10-12 år (som man ursprungligen hade tänkt sig, och som hade blivit möjligt om en påskyndad industrialisering hade inletts 1923-1924), så blev den årliga bördan mycket större. Eftersom regimen dessutom var fast besluten att göra försöksperioden kort och minska förseningarna, så ökade den på ett onödigt sätt kostnaderna för projektet. Slöseriet och förlusterna blev avsevärda.

Slutligen förblev enorma tillgångar oanvända, och de förstördes senare (till exempel genom att bönderna dödade sin boskap).²² Bara den mängd av böndernas ackumulation som den nationella ekonomin helt gick miste om kan beräknas till mellan 4 och 5 miljarder guldrubel.²³ Om man till detta lägger möjligheterna att göra årliga besparingar genom att skära ner på den förvuxna administrativa apparaten – besparingar som beräknades till en miljard guldrubel per år – så kan man dra slutsatsen att det hade gått att uppnå resultat som betydligt överskred de första femårsplanerna utan att det nödvändigtvis hade behövt dra med sig de fruktansvärda uppoffringar som det sovjetiska folket gjorde under åren 1929-1933.

Hursomhelst höjdes industriproduktionens ökningstakt, som först hade slagits fast till en alltför låg årlig nivå på mellan 5 och 8-9%,²⁴ nu till 20%, senare till och med till 23,7% för storindustrin. Den första femårsplanen inleddes. Så lanserade regeringen den 1 februari 1930 officiellt politiken med tvångskollektiviseringar, som hade tillkännagivits av Stalin i ett tal den 27 december 1929. Kulaker-na ”likviderades”, det vill säga de transporterades i miljontals till Sibirien. Antalet kollektiviserade lantegendomar skuttade från 3,9% 1929 till 52,7% 1931, 61,5% 1934 och 93% 1937.²⁵ 25 miljoner småjordbruk slogs ihop till 240.000 producentkooperativ, kollektivjordbruk, så kallade *kolchoser*, och 4.000 statliga jordbruk, så kallade *sovchoser*.

Men den sovjetiska industrin kunde fortfarande inte utrusta dessa kollektivjordbruk med moderna jordbruksmaskiner. Dröjsmålet med att genomföra industrialiseringsåtgärder – traktorfabriken i Tsaritsyn (Stalingrad, Volgograd) som man hade beslutat att inrätta 1924, byggdes inte förrän 1929!²⁶ – förvärrade denna oförmåga. Dessutom mötte tvångskollektiviseringarna envist motstånd från de flesta bönder. Under åren 1929-1933 beslutade de sig för att slakta sina djur i stor skala.²⁷ Jordbruket ställdes inför allt större problem med otillräckliga transportmedel. Regeringen tvingades återigen att slå till reträtt.

1935 gav den nya förordningen om kollektivjordbruk bönderna rätt att bruka ett litet stycke egen

Målen uppnåddes 1930 (järnvägar), 1931 (elkraft), 1932 (kol), 1933 (stål), 1934 (jämmalm, gjutjärn, mangan), respektive 1937 (koppar).

21 Andrew Rothstein, **Man and plan in Soviet economy**, London: Frederick Muller, 1948, s 19.

22 Den officiella statistiken medger indirekt detta. Här är det sovjetiska boskapsbeståndets utveckling enligt den statistiska handboken:

Sovjetunionens ekonomi:

	<i>Hornboskap</i>	<i>Varav kor</i>	<i>Grisar</i>	<i>Får och getter</i>
1928	60,1	29,3	22,0	107,0
1930	50,6	28,5	14,2(!)	93,3
1931	42,5	24,5	11,7(!)	68,1(!)
1932	38,3	22,3	10,9	47,6(!)
1933	33,5	19,4	9,9	37,3

Slakten var alltså mest katastrofal 1930 (för grisar) och 1931 (för hornboskap och får). En fruktansvärd svält följde 1932-1933.

23 Se t e x Carr, *op cit*, s 91, 128, etc.

24 Dobb, **Russian Economic Development...**, s 379-80.

25 *L'Economie Nationale de l'URSS, Recueil Statistique*, s 87.

26 Sjeboldajev, i *Bolsjevik* nr 11-12, 1930, s 61, som citeras av Moshe Lewin, **Le paysannerie et le pouvoir Soviétique 1928-1930**, Paris, 1966, s 184, 273.

27 Bajkov, *op cit*, s 200.

jord, som varierade i storlek från region till region, mellan 0,25 och 1 hektar. De fick också rätt att skaffa sig ett eget hus, en ko, lamm, getter och fjäderfän.²⁸ Inom kort gjorde dessa åtgärder att man kunde öka jordbruksproduktionen betydligt, i synnerhet antalet kreatur, samtidigt som tillgången på traktorer ökade på landsbygden.

Krigsutbrottet 1941 blev signalen för en hämnd över hela linjen från landsbygdens sida mot städerna. Bristen på livsmedel, i synnerhet efter förlusten av de bördiga jordbruksområdena i de västra delarna av Sovjetunionen, gjorde att bönderna hela tiden kunde pressa upp det pris de begärde för sina produkter. För att stimulera en ökad livsmedelsproduktion och förbättra leveranserna av livsmedel till städerna, tillät regeringen en obehindrad utveckling av marknader för kollektivjordbruken, där bönderna fritt kunde sälja sina produkter till allmänheten. Deras andel av den totala detaljhandeln ökade från 15,9% 1939 till 44,5% 1942-1943.²⁹ På detta sätt ackumulerades en hel del pengar på landsbygden, det började uppstå kollektivjordbrukare som var ”miljonärer”. Staten försökte kanalisera dessa pengar genom att utfärda obligationer med garanterad utdelning hela livet. Men nya kulaker började gå runt förordningarna gällande kollektivjordbrukare och tillägnade sig avsevärda landområden som tillhörde kollektivjordbruken. Omedelbart efter kriget beräknades den mängd mark som berördes av detta uppgå till nästan 5 miljoner hektar.³⁰

Efter krigsslutet och efter krisen i samband med omställningen till fredsproduktion, tog staten itu med jordbrukssituationen. En rigorös valutareform skummade grädden av det köpkraftöverskott som bönderna hade ackumulerat. Det genomfördes en systematisk kampanj mot kollektivjordbrukarnas privata småegendomar, och i synnerhet mot att de ägde boskap.³¹ Åtgärder för att koncentrera kollektivjordbruken och upprätta ”jordbruksstäder” ökade ytterligare denna offensiv i jordbruksregionerna. Regeringen möttes av passivt motstånd från bönderna, minskad jordbruksproduktion och ytterligare minskning av boskapsbeståndet, och slog återigen till reträtt (på sommaren 1952) och försökte ännu en gång stimulera de privata initiativen och kollektivjordbrukarnas intressen. Efter Stalins död genomgick sovjetledarnas jordbrukspolitik en rad förändringar som beskrivs nedan.

Den sovjetiska ekonomins speciella struktur vid denna tidpunkt kännetecknades av följande särdrag:

- (a) Industrin, partihandeln, större delen av detaljhandeln och hela utrikeshandeln, bankerna och transportmedlen är nationaliserade. I praktiken är alla mekaniska produktions- och bytesmedel statlig egendom.
- (b) En liten del av jordbruket är också nationaliserad (*sovchoser*).
- (c) De flesta jordbruksföretagen är producentkooperativ, där marken är nationaliserad men nyttjanderätten överlämnas till kollektivjordbruken för obestämd tid framåt. Kollektivjordbrukens jordbruksredskap och kreatur är gemensam egendom. Men traktorer och jordbruksmaskiner är statlig egendom som lånas ut till *kolchoserna* av MTS (maskin- och traktorstationer) i utbyte mot betalning in natura. (1957-1958 såldes traktorer och jordbruksmaskiner till kollektivjordbruken.)

28 Prokopovicz, *op cit*, s 203-04.

29 *Ibid*, s 470.

30 FN:s europeiska ekonomikommission, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1956*, kapitel 1, s 33, som åberopar den sovjetiska författaren A Animissov.

31 Tidskriften *Sovjetskoje Gosudarstvo i Pravo* (november 1950, s 51) skrev att kollektivjordbrukarna ”inom en nära framtid” skulle ge upp sina privata ägor. Förordningarna om att koncentrera kollektivjordbruken tänkte sig att dessa egendomar skulle delas upp i två delar, varav den större skulle placeras någonstans långt borta från böndernas hem. I mars 1951 tvingades man skyndsamt överge åtgärden eftersom bönderna gjorde motstånd mot tillämpandet av den. Men samtidigt sjönk antalet hushåll som ägde en ko från 69% av alla kollektivjordbrukare till 55% 1953. Samma år hade det totala antalet hornboskap sjunkit under 1950 års nivå. (*L'Economie Nationale de l'URSS...*, s 104.)

- (d) En ganska betydande del av de kooperativa icke statsägda företagen överlever också inom hantverkssektorn och detaljhandeln. (1962 stod den kooperativa sektorn för 28,4% av den totala omsättningen inom detaljhandeln.)
- (e) Det finns också fortfarande en privat sektor inom jordbruket, som utöver ett litet antal enskilda jordbruk innefattar de lantegendomar som ägs av varje bondehushåll inom kolchosen, tillsammans med en stor andel av lantbrukets djur, som är samma bondehushålls privata egendom. 1937 utgjorde dessa enskilda lantegendomar 4% av den odlade ytan, men den totala inkomst som bönderna fick från dessa egendommar och från sina privatägda djur utgjorde en betydande del av det sovjetiska jordbrukets totala produktion.³² 1938 stod den privata sektorn faktiskt för 50% av all hornboskap, 55% av alla grisar och 40% av alla får och getter i Sovjetunionen. Efter kriget, 1948, sjönk denna andel till 35%, 20% respektive 20%,³³ inte så mycket genom att antalet djur på kollektivjordbruken ökade utan genom att antalet privatägda djur minskade. Men 1953 ägde den privata sektorn fortfarande hälften av alla kor i Sovjetunionen.³⁴ I slutet av 1964 hade den 28,8% av all hornboskap (inklusive 41,7% av alla kor), 27,5% av alla grisar och 24,1% av alla får och getter.³⁵

Det finns fortfarande en stor privat sektor på bostadsområdet, som består av böndernas bostäder på kollektivjordbruken, tillsammans med en del bostadsområden i städerna, som varierade mellan 52,3% 1926, 36,6% 1940, 33,7% 1950, 32,9% 1955 och 38,4% 1961.

Vad femårsplanerna uppnådde

Tack vare denna karakteristiska struktur hos ekonomin och vad den krävde – en övergripande planering och monopol på utrikeshandeln – uppnåddes en utomordentlig utveckling av produktivkrafterna. Det finns inget bättre sätt att visa detta än att ge siffrorna för produktionen av de viktigaste industriprodukterna:

	1913	1928	1932	1937	1940	1946	1950	1955	1960	1965
Kol, brunkol (miljoner ton)	29,1	35,5	64,4	128	166	164	261	391	513	578
Råolja (miljoner ton)	9,2	11,6	21,4	28,5	31	21,7	37,8	70,8	148	243
Elkraft (miljard kwh)	1,9	5	13,5	36,2	48,3	48,6	91,2	170,1	292	507
Tackjärn (miljoner ton)	4,2	3,3	6,2	14,5	14,9	10	19,2	33,3	49	66,2
Råstål (miljoner ton)	4,2	4,3	5,9	17,7	18,3	13,3	27,3	45	71	91
Metallskärmaskiner (1000 enheter)	1,5	2	19,7	48,5	58,4	-	70,6	117,8	154	185
Ång och gasturbiner (1000 kwh)	5,9	35,7	239	1068	972	-	2381	4060	9200	14600
Motorfordon (1000-tal)	-	0,7	23,9	200	145,4	120,8	362,9	445,3	524	616
Radio- och TV-apparater (1000-tal)	-	-	30	194	161	-	1083	4024	5900	8900

32 Bajkov, *op cit*, s 327. Prokopovicz, *op cit*, s 223.

33 Prokopovicz, *op cit*, s 207.

34 *Izvestija*, 15 september 1952.

35 *Ibid*, 31 januari 1965. Den statliga jordbrukssektorn (*sovchoser*) stod 1965 för 36% av landets jordbruksproduktion.

Traktorer (1000 enheter)	-	1,3	48,9	51	31,6	13,3	108,8	163,4	238	355
Cement (miljoner ton)	1,52	1,8	3,48	5,5	5,7	3,4	10,2	22,5	45,5	72,4
Fönsterglas (miljoner m ²)	23,7	34,2	29,5	79,3	44,4	-	76,9	99,8	147	197
Tvål (1000 ton)	128	311	357	495	700	245	816	1075	1500	1900
Ylle (miljoner meter)	103	97	91	105	120	71	167	200	280	466 ³⁶
Bomull (miljoner meter)	2582	2678	2694	3448	3954	1900	3899	5904	7200	5500 ³⁷
Läderskor (miljoner par)	60	58	86,9	183	211	81	203	274	419	486
Kristalliserat socker (miljoner ton)	1,35	1,28	0,8	2,4	2,16	0,47	2,5	3,4	6	8,9
Papper (1000 ton)	197	284	471,2	832	812	517	1193	1862	2400	3400

Med en enda blick visar dessa siffror den långa väg som Sovjetunionen har färdats sedan oktoberrevolutionens seger. Åtminstone vad gäller total produktion har Sovjetunionen gått från att vara ett underutvecklat och i huvudsak jordbruksland till att vara den andra industrimakten i världen, i synnerhet vad gäller basråvaror, elkraft och maskinverktyg, vars produktion överskrider Storbritanniens och Tysklands sammanlagda produktion. Den sovjetiska industrins framsteg förklaras inte av den enorma underutveckling som den måste besegra i jämförelse med de mest utvecklade kapitalistiska ländernas industri. Utvecklingen har fortsatt även sedan denna underutveckling i stort sett redan hade besegrats. Utvecklingen fortsätter nu speciellt i riktning mot att öka och modernisera landets bestånd av maskiner och försöka automatisera produktionen. Det är på dessa områden som de fjärde och femte femårsplanerna har uppnått sina mest anmärkningsvärda framgångar. 1953 hade Sovjetunionen totalt 1,3 miljoner verktygsmaskiner av olika sorter, dubbelt så många som det hade haft före kriget, medan den andra kapitalistiska makten, Storbritannien, 1950 bara hade 880.000. USA:s bestånd uppgick under samma period till 1,8 miljoner, vars kvalitet var överlägsen den sovjetiska.

Men om man inte tittar på produktionen i absoluta utan i relativa siffror, det vill säga per capita, så är den sovjetiska industrins underutveckling långt ifrån besegrad.

Den årliga produktiviteten av *stål* var 1964 820 kg per capita i USA, 1105 kg i Belgien och Luxemburg, 660 kg i Västtyskland och 375 kg i Sovjetunionen. Här är en jämförande tabell för flera industribasprodukter:

PRODUKTION PER CAPITA 1964³⁸

	<i>Frankrike</i>	<i>Italien</i>	<i>Storbritannien</i>	<i>Västtyskland</i>	<i>USA</i>	<i>Sovjetunionen</i>
Elkraft (kwh)	2051	1474	3418	2835	5984	2013
Svavelsyra (kg)	56	54	59	62	108	34
Cement (kg)	448	436	315	579	319	285

Det visar sig att produktionen per capita i Sovjetunionen ligger långt efter den i USA, Storbritannien och Västtyskland, men att det inom kort kan passera Frankrike och att Italien redan har över-

36 Miljoner m². Motsvarande siffra för 1960 är 440 miljoner m².

37 Miljoner m². Motsvarande siffra för 1960 är 4800 miljoner m².

38 *Office Statistique des Communautés Européennes: Statistique de Base de la Communauté*, 1965, s 146.

träffats vad gäller vissa grundläggande indextal.³⁹

Skillnaden mellan Sovjetunionens produktion per capita och produktionen i de mest utvecklade kapitalistiska länderna är ännu större på det privata konsumtionsområdet.

KONSUMTION PER CAPITA 1962-1963

	<i>Sovjetunionen</i>	<i>USA</i>	<i>Storbritannien</i>	<i>Västtyskland</i>	<i>Frankrike</i>
Kött och bacon (kg)	39	85	71,5	64,5	78
Raffinerat socker (kg)	36	40,6	45,9	32	31,6
Ägg (kg)	7	18,7	14,1	12,6	11,2
Bomullstyng (kg)	3,5	7,2	2,9	4,6	4,7
Konst- och syntetfibrer (kg)	1,6	6,7	6,3	7,5	5
Läderskor	2,1	3,7	2,8	2,1	2,3
Elkraftkonsumtion (motsvarande kg kol)	3046	8263	4948	3884	2591

I fråga om varaktiga konsumtionsvaror och bostäder är skillnaden ännu större. 1 januari 1965 fanns det i Sovjetunionen 52 TV-mottagare per tusen invånare, jämfört med 334 i USA, 255 i Kanada och Sverige, 242 i Storbritannien, 170 i Västtyskland, 150 i Holland och Belgien, 110 i Frankrike och 100 i Italien. Å andra sidan fanns det i slutet av 1963 205 läkare per 100.000 invånare i Sovjetunionen, mot 170 i Italien och Österrike, 150 i USA, 144 i Västtyskland, 110 i Storbritannien, Frankrike och Holland och 101 i Sverige. Det fanns 900 sjukhussängar per 100.000 invånare i Sovjetunionen och USA, 937 i Italien, 981 i Frankrike och Kanada, 1022 i Storbritannien, 1064 i Västtyskland, 1083 i Österrike och 1600 i Sverige.

Ett allmänt kännetecken hos Stalinperiodens planering var att utvecklingen av konsumtionsvaruindustrin släpade efter i jämförelse med kapitalvaruproduktionen. Det berodde på de prioriteringar som Sovjetunionens ledare helt kallblodigt hade gjort. Enligt Malenkov investerade man mellan 1929 och 1953 638 miljarder rubel inom transportområdet jämfört med bara 72 miljarder rubel inom den lätta industrin. Som ett resultat av det fyrdubblades produktionen av kol, gjutjärn och stål mellan 1928 och 1937, och elproduktionen ökade sjufaldigt. Mellan 1937 och 1950 fördubblades produktionen av kol och elkraft igen, medan produktionen av järn och stål ökade med 50 respektive 60%. Men under samma period ökade produktionen av ylle, bomull och socker mellan 1928 och 1937 bara med 10, 20 och 75%, och mellan 1937 och 1950 med 60, 10 och 4%.⁴⁰

Speciellt bostadsförhållandena var bedrövliga. Mellan 1913 och 1940 höll inte bostadsbyggandet jämna steg med befolkningsinflödet till städerna. Den effektiva boytan minskade från 7,3 m² per person 1913 till 6,9 m² per person 1940, för att nå 1913 års nivå igen först 1950 och komma upp till 7,7 m² 1955, där samtliga siffror gäller bara städer.⁴¹ I de nya bostadsprojekten på 1960-talet räknade man med en yta på 8 m² per person. Planen räknar med att mer än 11 miljoner personer ska

39 Denna bedömning (som gjordes 1961) bekräftades tre år senare av professor Abram Bergson, som beräknade konsumtionen per capita i Sovjetunionen och Italien år 1955, i dollar:

	<i>Sovjetunionen</i>	<i>Italien</i>
Alla produkter	492	524
Livsmedel	193	216
Kläder	29	38
Varaktiga konsumtionsvaror	7	4
Bostäder	27	31
Resten, inkl utbildning och hälsa	236	235

(Abram Bergson, **The economics of Soviet planning**, New Haven: Yale Univ. Press, 1964, s 286

40 *L'Economie Nationale de l'URSS*, s 42-43.

41 FN:s europeiska ekonomikommission, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1958*, kapitel IV, s 18.

få nya bostäder i de 90 miljoner m² som ska byggas 1966.⁴² Boendetätheten var 1960 1,6 personer per rum, jämfört med 1,0 i Frankrike och 1,1 i Italien (de två länderna med sämst boendestandard i väst) 1961-1962, 0,9 i Västtyskland, 0,9 i Holland, 0,7 i Storbritannien och 0,6 i Belgien – dessutom med rum som i dessa länder är större än rummen i Sovjetunionen.⁴³

Sovjetmedborgarnas levnadsstandard är alltså mycket lägre än vad som skulle vara möjligt med tanke på den utvecklingsnivå som för närvarande har nåtts i Sovjetunionen. Industrialiseringen har först och främst genomförts på bekostnad av massornas konsumtionsstandard: *att finansiera planen innebär att inhägna konsumtionen med en järnring*, skrev den sovjetiska tidskriften *Planovoje Chozjaistvo* 1929.⁴⁴

Den sovjetiska ekonomins samhälleliga karaktär

På grundval av dessa fakta går det att få en uppfattning om sovjetekonomins samhälleliga karaktär och dess rörelselagar. I motsats till vad som påstås från ett antal sociologer som försöker använda en marxistisk analysmetod,⁴⁵ så uppvisar inte den sovjetiska ekonomin någon av den kapitalistiska ekonomins *grundläggande* sidor. Det är bara former och ytliga fenomen som kan vilseleda en iakttagare som försöker avgöra denna ekonomis samhälleliga karaktär.

Det är sant att en snabb industrialisering tar formen av ”primitiv ackumulation” som åstadkoms med hjälp av tvångsutskrivning av skatt på arbetarnas och böndernas konsumtion, på samma sätt som den kapitalistiska primitiva ackumulationen grundade sig på en ökning av folkets fattigdom.⁴⁶ Men om det inte kommer några mer omfattande tillskott utifrån, så är det bara möjligt att genomföra en påskyndad ackumulation genom att öka den samhälleliga merproduktion som inte konsumeras av producenterna, och det oavsett i vilken sorts samhälle det sker. Det är inget speciellt kapitalistiskt i det.

Kapitalistisk ackumulation är ackumulation av *kapital*, det vill säga kapitalisering av mervärdet med målsättningen att detta kapital ska producera mer mervärde. Den kapitalistiska produktionens syfte och drivkraft är profit. Den sovjetiska ackumulationen är ackumulation av produktionsmedel som *bruksvärden*. Syftet med produktionen är inte profit och det är inte heller dess främsta drivkraft. Den är bara ett hjälpverktyg i statens händer för att underlätta uppfyllandet av planen och för att kontrollera hur den genomförs av varje enskilt företag.

42 *Pravda*, 8 december 1965.

43 *Office Statistique des Communautés...*, s 147.

44 *Planovoje Chozjaistvo*, nr 3 1929, s 283. Vad gäller den ekonomiska teknik som användes, så gjordes det på två sätt. Bönderna tvingades leverera omkring en tredjedel av sin produktion till staten, antingen gratis eller till ett löjligt lågt pris, som bara täckte en liten del av deras produktionskostnader. Arbetarna tvingades köpa alla sina konsumtionsvaror i statliga affärer till priser som hade drivits upp våldsamt med hjälp av omsättningsskatten. Denna skatt, vilken som regel gav staten mellan 50 och 65% av sina intäkter, härstammade huvudsakligen från försäljning av nödvändighetsartiklar. Enligt officiella sovjetiska källor kom 1939 52,6% av intäkterna från omsättningsskatten från försäljning av kött, mejeriprodukter, produkter från livsmedelsindustrin och produkter från textilindustrin. (Rothstein, *op cit*, s 87.) 1949 belastades priserna på basvaror ytterligare med en skatt på minst 100%, i fallet salt uppgick skatten till mellan 900 och 1000%! De prissänkningar som gjorts sedan dess har i viss mån lättat denna börda, men de är fortfarande orimliga. 1958 kom 42% av intäkterna från omsättningsskatten, som uppgick till 250 miljarder rubel, från försäljningen av konsumtionsvaror till hushållen. (Bergson, *op cit*, s 119.) Vi får inte glömma att detta bara är en *teknik*, som kunde ha bytts ut mot, låt oss säga att fastställa de nominella lönerna på en lägre nivå, eller priserna på råvaror och utrustning till den lätta industrin på en högre nivå.

45 Se Ygael Gluckstein [Tony Cliff], *The Nature of Stalinist Russia*; David Dallin, *Rysslands verkliga ansikte*, Stockholm: Natur och kultur, 1947; Amedeo Bordiga, *Dialogue with Stalin*, etc.

46 I ett tal till SUKP:s centralkommitté 1928 förkunnade Stalin att industrialiseringen skulle tvinga på bönderna hårda skatter. Detta tal publicerades inte förrän 1949, i band 9 av hans *Works*. (Stalin, 9 juli 1928, ”Industrialisation and the Grain Problem”, *Works*, engelska upplagan, band 9, s 167.) Vi behandlar de teoretiska frågor som detta historiska faktum reser, och den begränsade effektivitet som denna industrialiseringsteknik har, i kapitel 16, avsnitten om ”Den socialistiska ackumulationens källor” och ”Maximal och optimal ackumulationstakt”.

Eftersom den kapitalistiska produktionen är produktion för profit, så är den i huvudsak produktion som grundas på konkurrens för att erövra marknader. Även om kapitalets koncentration har nått en höjdpunkt och monopolen utövar den yttersta makten, så fortsätter konkurrensen i både gamla och nya former. Det är denna konkurrens som avgör den kapitalistiska produktionens *anarkistiska* karaktär. Privata beslut som tas oberoende av varandra bestämmer hur mycket som produceras och ackumuleras, och vilken tillväxttakt produktionen och ackumulationen ska ha. All ”organisering” av den kapitalistiska ekonomin är därmed dömd att förbli ofullständig och otillräcklig.

I motsats till detta är den sovjetiska planeringen verklig planering, i den mån industrins samtliga produktionsmedel befinner sig i statens händer, som därmed centralt kan bestämma hur hög produktionen och ackumulationen ska vara och vilken tillväxttakt den ska ha. Det är sant att det finns kvar element av anarki inom ramen för denna planering, men de är just jämförbara med elementen av ”planering” inom den kapitalistiska ekonomin: de modifierar ekonomins grundläggande samhällleliga kännetecken men avskaffar dem inte.

Den kapitalistiska ekonomin är underkastad profitens tyranni och utvecklas i enlighet med mycket exakta lagar utifrån vilka den nuvarande fasens speciella särdrag härrör – en tendens för profitkvoten att falla, inflöde av kapital till sektorer som har högre profitkvot än genomsnittet, koncentration och centralisering av kapitalet vilket leder till att monopolen söker efter superprofiter, etc. Den sovjetiska ekonomin undkommer fullständigt dessa lagar och speciella kännetecken. Trots de enorma områden som står öppet för den bortom dess gränser i Asien, så ”exporterar” den mycket litet ”kapital” dit, trots att ”profitkvoten” förvisso är högre i dessa länder, tack vare ”kapitalets lägre organiska sammansättning” och lägre arbetskostnader (i länder som Kina, Nordkorea, Yttre Mongoliet, Nordvietnam, etc). Trots den enorma ackumulationen av ”kapital” inom den tunga industrin fortsätter investeringarna att i första hand gå till denna sektor istället för att mer och mer strömma över till marginaalsektorerna, som det gör i den kapitalistiska ekonomin under dess nedgångsfas. Konstgjord begränsning av produktionen, jordbruksmalthusianism,* hemlighållande av tekniska uppfinningar, för att inte tala om periodiska ”överproduktionskriser”, delvisa produktionsstopp eller till och med förstörande av delar av produktionen – alla dessa fenomen är karakteristiska för den kapitalistiska ekonomin i sin helhet, inklusive ekonomierna i kapitalistiska länder som är mindre industriellt utvecklade än Sovjetunionen (Japan, Italien, Argentina, Brasilien, etc). Men de existerar inte i den sovjetiska ekonomin, och det har varit fallet sedan 1927, det vill säga under ett tredjedels sekel.

Den kapitalistiska världsekonomin utgör en helhet. Inte ens länder vars politik är ytterst despotisk – Japan strax innan Andra världskriget, Nazityskland, Italien under Nationernas förbunds ”sanktioner”, etc – är undantagna från den kapitalistiska världsmarknadens allmänna konjunktur. Utbrottet för krisen 1929 och därefter 1938 drabbade ekonomierna i *alla* kapitalistiska länder hårt, även de ”despotiska” ekonomierna.

Men trots att den sovjetiska ekonomin har kvar definitiva band till den kapitalistiska världsekonomin så är den förskonad från världsekonomin konjunktursvängningar. De perioder då den sovjetiska ekonomin har gjort sina allra mest anmärkningsvärda framsteg har sammanfallit med perioder av kris, depression eller stagnation i den kapitalistiska världsekonomin.

De som påstår att den sovjetiska ekonomins kapitalistiska natur visar sig i dess konkurrens med de andra stormakterna (USA, Tyskland, Japan, etc), en ”konkurrens” som huvudsakligen tar militär form talar alltså om helt olika saker. Det är uppenbart att varje icke kapitalistisk ekonomi som inrättas på ett stort område av jordklotet, skulle befinna sig i latent fiendskap med den omgivande kapitalistiska världen. En sådan situation leder automatiskt till geografiska, militära, ekonomiska och kommersiella behov. Men det är inte kapitalistisk konkurrens, som är konkurrens om markna-

* **Malthusianism** är en teori som går ut på att befolkningen ökar mycket snabbare än produktionen av mat och matresurserna – öa.

der och profiler. Istället är det en ”konkurrens” som härrör just ur den olika samhälleliga karaktär som Sovjetunionen och den kapitalistiska världen har, och vilka står ansikte mot ansikte mot varandra.

På samma sätt är det felaktigt att bara betrakta den sovjetiska ekonomin som ”kulmen” på de utvecklingstendenser som går att se i dagens kapitalistiska ekonomi: tendenser till monopolisering av industrin, avskaffande av ”klassisk” privategendom, sammansmältning mellan ekonomin och staten, ökande ”statliga ingripanden” i ekonomin, och så vidare. Den sovjetiska ekonomin är i själva verket en *dialektisk negation* av dessa tendenser.⁴⁷

I dagens kapitalistiska ekonomi existerar ”planhushållningen”, den ökande sammansmältningen mellan staten och ekonomin, de sporadiska kränkningarna av den okränkbara privategendomen, bara för *monopolkapitalets bästa*, och för att försvara, skydda och garantera dess profiler. Sammansmältningen mellan staten och ekonomin är i grund och botten inget annat än de privata monopolens totala makt över ekonomin med hjälp av statsapparaten. Men i Sovjetunionen har den statliga förvaltningen av ekonomin, avskaffandet av rätten till privat ägande av produktionsmedel, sammansmältningen mellan ekonomin och staten alla ägt rum genom att *expropria och krossa borgarklassen som klass*. Dagens kapitalism är en kapitalism som har drivit sina egna utvecklingstendenser till det yttersta. Det sovjetiska samhället är ett krossande, en negation, av det kapitalistiska samhällets viktigaste kännetecken.

Strukturella revolutioner är alltid det bästa sättet att avgöra den samhälleliga karaktären hos ett ekonomiskt system. När ett kapitalistiskt land införlivar ett annat kapitalistiskt land så leder det inte till en revolution i den samhälleliga strukturen: Tysklands ockupation av Frankrike och amerikannernas, britternas och fransmännens ockupation av Tyskland visade detta helt klart.

Till skillnad från detta innebar Tysklands ockupation av Sovjetunionens västra provinser, och senare införlivandet av de så kallade ”folkdemokratierna” i Sovjetunionens inflytelsesfär, kvalitativa strukturella förändringar. Vi behöver inte tala om krossandet av kapitalismen i Östeuropa: alla känner till fakta. Mindre kända är de åtgärder som de nazistiska ockupanterna vidtog i Sovjetunionen för att återinföra privat ägande av produktionsmedlen. Företagsgruppen Vereinigte Aluminiumwerke bemäktigade sig aluminiumverken i Zaporozje. Inom ramen för Berg und Hüttenwerke Ost GmbH, och finansierad av de tre största tyska bankerna, tog Flickkoncernen tillsammans med Reichswerke Hermann Goering över stålverken i Donbäckenet, under namnet Dnjepr Stahl GmbH. Siegener Maschinenbau AG tog över Vorosjilovverken i Dnjeppetrovsk, Kruppkoncernen lade vantarna på två fabriker i Mariupol, två i Kramatorskaja och en i Dnjeppetrovsk. Den fick rätten att förvalta dessa företag och göra profiler på dem, och utlovades fullständigt ägande vid slutet av kriget.⁴⁸ 1943 monterade Krupp ner hela det elektriska stålverket i Mariupol och transporterade det till Breslau. IG Farben organiserade Chemie Gesellschaft Ost GmbH och Stickstoff Ost AG i Ryssland. Inom loppet av tre dagar i maj 1943 kan vi i dagstidningen *Frankfurter Zeitung* hitta rapporter om upprättandet av sju stora tyska privata företag på ockuperat område i Ryssland.⁴⁹

De teorier som säger att den sovjetiska ekonomin utgör en ny sorts ekonomi som varken är kapitalistisk eller socialistisk, ett ”direktörssamhälle” (Burnham), ett byråkratiskt samhälle (L Laurat), byråkratisk kollektivism (Bruno Rizzi, Shachtman, etc), eller ett samhälle som styrs av en ”ny klass” (Milovan Djilas) är inte heller godtagbara. Anhängarna till dessa teorier förnekar med rätta

47 Jämför Karl Marx, som i band 3 av **Kapitalet** talar om aktiebolag som i praktiken medför att små och mellanstora kapitalister exproprias, och tillägger: ”Men själva expropriationen har inom det kapitalistiska systemet en motsägelsefylld form; här tillägnas sig ett fåtal samhällelig egendom”. Och vidare: ”De kapitalistiska aktieföretagen likaväl som kooperativföretagen kan betraktas som övergångsformer från det kapitalistiska produktions sättet till det samhälleliga, med den skillnaden att motsättningen i de förra är negativt, i de senare positivt upphävd.” (Karl Marx, **Kapitalet**, tredje boken, kapitel 27, på marxists.org.

48 **Nuremberg trials**, vol VI, s 19, 699.

49 *Frankfurter Zeitung*, 8 och 11 maj 1943.

att det sovjetiska produktionssättet är kapitalistiskt till sin natur. Men de inser inte att det som är icke-socialistiskt i Sovjetunionen – omfattande social ojämlikhet, byråkratiska privilegier, avsaknad av självbestämmande för producenterna, etc – är ett resultat av landets *kapitalistiska* förflutna och *kapitalistiska* omgivning.

De ser dessa kvarlevor som anlag till ett framtida samhälle. Men de kan inte ge en exakt karakterisering av detta samhälle och definiera dess speciella dynamik, utöver att yttra plattityder eller vansinniga påståenden som hela tiden motsägs av händelserna.⁵⁰ De kan inte säga vilket sorts kvalitativt annorlunda produktionssätt än Sovjetunionens som skulle motsvara övergångsperioden från kapitalism till socialism.

I själva verket förkroppsligar den sovjetiska ekonomin *motsägelsefulla* drag, som varken dess försvarare eller vulgära kritiker har lyckats få ihop till ett uttömmande begrepp.

Försvararna pekar på frånvaron av privat ägande av produktionsmedlen, produktivkrafternas oavbrutna och snabba utveckling⁵¹ och befolkningens allmänna tekniska och kulturella nivå. Allt detta visar förvisso att Sovjetunionen inte är ett kapitalistiskt land. Men det är icke desto mindre ett misstag att dra slutsatsen att Sovjetunionen redan är ett socialistiskt land, trots att det fortsätter att existera klasser (arbetarklassen och bönderna) med intressen som historiskt sett och ibland till och med i omedelbar mening är fientliga, trots att den sociala ojämlikheten har ökat betydligt, och trots att produktivkrafternas utvecklingsnivå fortfarande ligger under den nivå som har uppnåtts i de mest utvecklade kapitalistiska länderna.

Förespråkarna av teorin om ”statskapitalism” visar helt riktigt att ojämlikheten och de normer som används för att betala för arbetet i Sovjetunionen är av en *borgerlig* karaktär. Men de gör en felaktig generalisering när de också beskriver det sovjetiska produktionssättet som kapitalistiskt. Förespråkarna för teorin om ”byråkratisk kollektivism” visar klart att det sovjetiska produktionssättet har en icke-kapitalistisk karaktär. Men de gör en felaktig generalisering när de förnekar fördelningsnormernas i grunden borgerliga karaktär. I själva verket präglas den sovjetiska ekonomin av en *motsägelsefull kombination av ett icke kapitalistiskt produktionssätt och ett fortfarande i grunden borgerligt fördelningssätt*.⁵² En sådan motsägelsefull kombination pekar på ett ekonomiskt system som redan har gått utöver kapitalismen men ännu inte har nått socialismen, ett system som genomgår en *övergångsperiod* mellan kapitalism och socialism, under vilken – som redan Lenin visade – ekonomin oundvikligen kombinerar drag från det förflutna med drag från framtiden.⁵³

De ”ekonomiska kategorierna” i Sovjetunionen

Det är denna karakterisering av den sovjetiska ekonomin som en motsägelsefull ekonomi under

50 Det mest högljudda av dessa påståenden fördes fram av Bruno Rizzi och togs upp av James Burnham i **Direktörernas revolution** [Stockholm : Natur och Kultur, 1947]: den tysk-sovjetiska alliansen sades vara en stabil allians mellan två samhällssystem av samma sort. Nazisternas angrepp på Sovjetunionen och den ytterst entydiga och grymma kamp mellan två olika samhällssystem som kriget mellan Sovjetunionen och Tyskland antog, visade hur fullständigt idiotisk denna teori var.

51 En konferens med amerikanska forskare som mycket kritiskt gick igenom sovjetiska statistiska data, drog slutsatsen att industriproduktionens utvecklingstakt i Sovjetunionen har fortsatt ända sedan de första framstötarna under den snabba industrialiseringen, och överskrider alla andra länder industrialiseringstakt avsevärt, inklusive USA:s efter inbördeskriget. (Bergson, **Soviet Economic Growth**, Evanston, Ill., : Row, Peterson, 1953, s 11,46-48, 77.)

52 Jämför Engels i **Anti-Dühring**: ”Varje nytt produktionssätt och varje ny form för utbyte hämmas i sin begynnelse inte endast av de gamla formerna och de mot dessa svarande politiska inrättningarna utan också av det gamla fördelningssättet. Det nya produktionssättet måste i seg kamp tillkämpa sig ett efter detsamma anpassat fördelningssätt.” Jämför också Marx i **Kritik av Gothaprogrammet**: ”Det som vi här har att göra med, är inte ett kommunistiskt samhälle som *utvecklats* på sin egen grundval utan tvärtom, ett sådant som *uppstår* just ur det kapitalistiska samhället... Därför är den *lika rätten* här ännu alltid - principiellt - den *borgerliga rätten*...” (Engels, **Anti-Dühring**, Andra avsnittet: Politisk ekonomi, på marxists.org. Marx, **Kritik av Gothaprogrammet**, på marxists.org.)

53 A Jugov, **Russia's Economic Front for War and Peace**, s 261.

övergångsperioden från kapitalism till socialism som vi måste utgå från för att hitta ett nöjaktigt svar på den kvistiga fråga, som under årtal har debatterats både inom och utanför Sovjetunionen, om att vissa ”ekonomiska kategorier” överlever: vara, värde, pengar, pris, löner, profit, etc.

I ett socialistiskt samhälle är det mänskliga arbetets produkter av en direkt samhällelig natur och har således inget värde.⁵⁴ De är inte varor utan bruksvärden som produceras för att tillfredsställa mänskliga behov. Ett sådant samhälle kommer inte att ha några löner alls, och kommer bara att ha ”priser” för den samhällliga bokföringen. Det faktum att det förekommer ”ekonomiska kategorier” i Sovjetunionen visar helt klart att detta land ännu inte är ett socialistiskt samhälle.

Men varuproduktionen har funnits i mänsklighetens ekonomiska historia mycket längre än under den kapitalistiska epoken. Den börjar med den enkla varuproduktionen i den patriarkaliska och slavägarekonomin. Den upphör först i och med produktionen av ett överflöd av bruksvärden i en fullt utvecklad socialistisk ekonomi. Varuproduktionen kan inte ”avskaffas” på ett konstgjort sätt. Den kan bara vittra bort successivt, i den mån ekonomin kan garantera att tillfredsställa alla människors grundläggande behov, och i den mån fördelningen därmed upphör att baseras på utbyte, på exakt uppmätt betalning.⁵⁵

Så länge produktionen inte kan säkerställa detta tillfredsställande av grundläggande mänskliga behov, kommer den centrala ekonomiska frågan att fortsätta att handla om att *dela på bristen* (i mer eller mindre relativ mening) på konsumtionsvaror, en fördelningsform som måste styras av objektiva kriterier. Under hela denna övergångsperiod mellan kapitalism och socialism styrs distributionen av *utbytet* mellan mänskligt arbete och de konsumtionsvaror som detta arbete producerar. Utbyte innebär varuproduktion. *Bristen på bruksvärden förlänger bytesvärdets liv.*

Varuproduktionens delvisa eller allmänna överlevande under övergångsperioden mellan kapitalism och socialism är ett typiskt drag hos denna tidsepok. Men detta överlevande berör normalt bara konsumtionsvarusektorn (eller på sin höjd kapitalvarusektorns jordbruks- och hantverksdelar). I den mån samhället tar över industrin, bankerna, transporterna och de viktigaste distributionscentra, så

54 Jämför Marx: ”Inom det kooperativa samhället, grundat på gemensam rätt till produktionsmedlen, utbyter produktcenterna inte sina varor. Lika lite uppträder här det i produkterna nedlagda arbetet som dessa produkters värde, ... då de individuella arbetena nu - i motsats till det kapitalistiska samhället - inte längre existerar på en omväg utan omedelbart, som beståndsdelar av totalproduktionen.” (Marx, **Kritik av Gothaprogrammet**, på marxists.org.) Och Engels: ”I och med att samhället tar produktionsmedlen i besittning upphör varuproduktionen... Så snart samhället tar produktionsmedlen i besittning och använder dem för produktion i socialistisk form, blir vars och ens arbete, hur olikartat det än må vara med hänsyn till specifik nytta, redan på förhand och direkt samhälleligt arbete.” (Engels, **Anti-Dühring**, Tredje avsnittet: Socialism, på marxists.org.)

55 Under lång tid har sovjetiska ekonomer diskuterat varför ”varukategorierna” fortlever i Sovjetunionen, speciellt vid akademikermöten 1951, i december 1956 och i juni 1958. Den uppfattning som var acceptabel under Stalinperioden begränsade ursprunget till dessa kategorier till existensen av ”två sorters egendom” i Sovjetunionen. Sedan dess har Ostrovitjanov, Gatovskij, Kronrod och andra försvarat en uppfattning som ligger nära den vi skisserar här. Jämför exempelvis Gatovskijs formulering: ”Möjligheten att övergå till direkt fördelning av varor kommer att uppstå... när samhället inte längre behöver reglera mängden arbete och behov.” (A Gatovskij, i *Voprosij ekonomiki*, nr 9 1958.) Nyligen har Charles Bettelheim givit en ny förklaring till varför varukategorier överlever i Sovjetunionen. Han påstår att dessa kvarlevor beror på att produktivkrafterna är otillräckligt utvecklade, vilket gör att staten (ekonomins statliga sektor) inte på något effektivt och grundligt sätt kan kontrollera både produktionsmedlen och produkterna. (Charles Bettelheim, i *La Pensée*, februari och mars 1966.) Vi är naturligtvis överens med honom i den grundläggande frågan: varukategorierna överlever i Sovjetunionen på grund av produktivkrafternas nuvarande otillräckliga utvecklingsnivå. Men hans resonemang om ”effektiv och grundlig kontroll av både produktionsmedlen och produkterna” verkar ganska formalistisk. Med detta menar Bettelheim att den juridiska formen inte *fullständigt* motsvarar den ekonomiska verkligheten, det vill säga att *en del* av den statliga sektorns produktion fortsätter att undkomma statens kontroll. Han verkar inte inse att den juridiska formen – som med nödvändighet är abstrakt – *aldrig*, inte i något samhälle, till hundra procent, på ett mekaniskt sätt, motsvarar den ekonomiska verkligheten, som oundvikligen är motsägelsefull, och att statens direkta kontroll över alla produkter inte kommer att öka, utan är dömd att minska allteftersom produktivkrafternas utveckling gör det möjligt att gradvis närma sig ett överflöd och ett bortvittrande av varukategorierna.

förlorar de produktionsmedel och det utbyte som produceras i dessa nationaliserade företag sin karaktär som varor, och är inte längre något annat än bruksvärden. Även om dessa bruksvärden formellt ”säljs” av ett företag till ett annat, så är det bara frågan om bokföring och en allmän kontroll av planen, för ekonomin i sin helhet och för varje ekonomisk enhet. Skillnaden uttrycks till och med i form av pengar. Konsumtionsvaror köps med sedlar, produktionsmedel cirkulerar enbart med hjälp av representativa pengar, blott ett bokföringsmedel. Det är inte tillåtet att köpa dem kontant, annat än när det gäller småverktyg.⁵⁶

Så står det till i Sovjetunionen. De produktionsmedel som är ämnade för kollektivjordbruken, de konsumtionsvaror som inte konsumeras av de som producerar dem, de industri- och hantverkskonsumtionsvaror som inte hålls inne av staten⁵⁷ har alla för varor yttre drag. Bara deras totala mängd ”planeras”. Fördelningen av dem till olika konsumtionsområden, mellan stad och landsbygd, mellan olika konsumentskikt, sker blint, enligt marknadslagarna, som i bästa fall ”korrigeras” med hjälp av byråkratiskt godtycke.⁵⁸ Vad gäller produktionsmedlen, i synnerhet de som produceras av den nationaliserade industrin, så har de förlorat sin karaktär som varor eftersom inte bara den övergripande produktionen av dem utan också deras exakta fördelning bestäms på förhand i planen.

I själva verket grupperas produktionsmedel i tre kategorier, utifrån hur de fördelas:

- (a) Basvaror, allt som allt 1600 produkter, som utgörs av de viktigaste råvarorna (stål och stållegeringar, kol, olja, järn- och icke järninnehållande metaller, gummi, de viktigaste kemiska produkterna, elkraft), de väsentligaste typerna av maskiner och motorfordon. Dessa basvaror säljs inte av företag eller företagsgrupper, utan fördelas direkt av ministerrådet bland de företag som behöver dem, i enlighet med de mängder som planen slagit fast och mot rent formell betalning med representativa pengar.
- (b) Varor som fördelas enligt en procentuell kvot, nämligen mer talrika och mindre viktiga produkter (trä, glas, tändstickor, elektriska fläktar, strykjärn, etc) som delas ut av de olika ministerierna, och där planen inskränker sig till att slå fast hur stor del av den totala produktionen som fördelas per industriell sektor eller region. Så länge de inte överskrider kvoterna kan varje fabrik skaffa sig dessa produkter genom att köpa dem från vederbörande ministeriums handelsagentur.
- (c) Varor som fördelas på ett decentraliserat sätt, och som företagen kan skaffa direkt från producenterna: jordbruks- och hantverksprodukter, vissa lokala industriprodukter, etc.⁵⁹

56 *Voprosij ekonomiki*, nr 8 1954.

57 I synnerhet till de väpnade styrkorna och för export. Hubbard visar att 79,3% av industrikonsumtionsvarorna 1937 var ämnade för marknaden. (L E Hubbard, **Commerce et Répartition en URSS**, s 116.)

58 Bajkov, *op cit*, s 249. ”Det olyckliga består inte däri att värdelagen hos oss inverkar på produktionen. Det olyckliga består däri att våra driftsledare och planerare med få undantag dåligt känner till värdelagens verkningar, inte studerar dem och inte förmår ta hänsyn till dem i sina beräkningar”, skrev Stalin. Och längre fram anklagade han dessa specialister för att uppvisa godtycket hos ”ekonomiska äventyrare”. (Stalin, **Socialismens ekonomiska problem i SSRU**, Moskva 1953, s 20-21, 83.)

59 *Bolsjevik*, januari 1952; Bienstock, Schwartz och Jugov, **Management in Russian Industry and Agriculture**, s 58-60. Efter omorganisationen av industriförvaltningen och bildandet av *sovnarchoserna* 1957 bibehöll man fördelningen av råvaror och utrustning enligt tre kategorier. Tilldelningen av varor i den första kategorin (de som sägs vara ”placerade i en speciell fond”) måste utarbetas på förhand och godkännas av Sovjetunionens ministerråd. Tilldelningen av varor i den andra kategorin övervakas centralt och måste godkännas av Gosplan. Produkterna i dessa två kategorier måste ”säljas” av Gosplans organ, även om mottagaren finns i samma *sovnarchos* som ”säljaren”. (FN:s europeiska ekonomikommission, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1957*, kapitel I, s 40.)

Men vissa sovjetiska ekonomer har plötsligt hävdad att produktionsmedel också är ”varor”. Denna teoretiska ”upptäckt” har framförallt ett praktiskt syfte: att kräva större självständighet för fabriksledarna när det gäller investeringar. Jämför Chrusjtjovs avsevärda språkliga avvikelser när han i ett tal inför SUKP:s 21 kongress om och igen talade om ”kapitalinvesteringar” i Sovjetunionen.

Så länge fördelningsproblemet domineras av en relativ brist på konsumtionsvaror förblir pengar det mest effektiva sättet för att sköta denna fördelning. Det kommer att vara så i alla samhällen under övergångsperioden, där pengarna bevarar möjligheten till en viss valfrihet från konsumenternas sida och därmed utgör ett – begränsat men verkligt – skydd mot att den styrande byråkratismen fullständigt tar över. Pengar är likaså fortfarande det enklaste sättet att mäta företagets effektivitet genom att jämföra produktionskostnaderna. Det är förvisso det mest flexibla verktyget för ekonomiska mätningar på alla områden.

Men de pengar som fortlever under övergångsperioden förlorar en rad grundläggande funktioner som är karakteristiska för pengarna i en kapitalistisk ekonomi. Under de givna marknadsförhållandena kan de inte längre automatiskt förvandlas till kapital, eftersom möjligheten att privat tillägna sig produktionsmedel saknas (industrin) eller är ytterst begränsad (jordbruk, hantverk, handel). Därmed försvinner privat köp av arbetskraft som en mervärdeproducerande vara, och pengar är inte längre automatiskt en källa till ränta, till inkomster. De upphör att vara kapitalets första och sista form, mot vilket hela den ekonomiska verksamheten riktas in. Realiseringen av mervärdet, som under en kapitalistisk regim bara är möjlig i form av pengar, ersätts av att staten direkt tillägnar sig den samhällseliga merproduktionen i form av bruksvärden.⁶⁰ Pengar blir bara kapital igen under de elementära processerna av primitiv ackumulation inom jordbruket och småhandeln, vare sig det sker lagligt eller illegalt.⁶¹ Det krävs statliga restriktioner för att tygla denna process, som så länge det råder brist på konsumtionsvaror gynnas av ekonomins automatik.

I sin helhet fortsätter priserna att svänga kring värdet, eftersom beräkningarna i penningstermer av de genomsnittliga produktionskostnaderna inom varje industrigren används som grund för de ekonomiska redovisningarna på alla områden. Men prisbildningen sker inte längre automatiskt. Värdelagen gäller faktiskt inte på något ”rent” sätt annat än inom den enkla varuproduktionen. I det kapitalistiska samhället bryts värdelagen genom profitens prisma, av kapitalets flöde, som gynnar de sektorer där det kan få högst profitkvot, av utjämningen av profitkvoten och bildandet av produktionspriser. I övergångsperiodens ekonomi bryts värdelagen genom planens prisma. Priser blir hjälpmedel för planeringen, för att dela upp landets inkomst mellan produktiv och icke produktiv konsumtion, för att fördela investeringarna mellan ekonomins olika sektorer.

I det sovjetiska samhället bildas försäljningspriserna på industriprodukter genom att man till produktionskostnaderna lägger en profitkvot och en speciell omsättningsskatt som tidigare fastställdes i planen.

”Priset ’utgör inte produktionskostnadernas penningekvivalent. Det är det viktigaste verktyget för att omfördela nationalinkomsten’.”⁶²

Den mer eller mindre egenmäktiga fixeringen av priserna inom vissa industrisektorer är sovjetregeringens viktigaste medel för att bestämma investeringstakten inom dessa sektorer, och upp-

60 Detta tillägnande verkställs faktiskt så snart produktionsmedlen har producerats och nått fram till sin destination (under förutsättning att de inte har stulits på vägen eller sålts på den svarta marknaden, eller blivit förstörda under transporten, eller på ett meningslöst sätt har lagrats i ett förråd). Den *ackumulerade* delen av den samhällseliga merproduktionen är i själva verket hela produktionen av produktionsmedel minus den del som ersätter utslitna maskiner och den del som används för att förnya förråden av råvaror.

Men O Lange har fel när han (i **Working Principles of Soviet Economy**, s 12) säger att ackumulationen ”genomförs automatiskt, helt enkelt som resultat av hur de fysiska resurserna fördelas” mellan de två sektorerna. Utöver risken för stöld, sabotage etc som nämns ovan, och som inte är försämbara under ett byråkratiskt förvaltningssystem, så kommer en felaktig fördelning som förhindrar ett *effektivt användande* av nya maskiner etc i produktionsprocessen att hindra ackumulationen från att genomföras. Just på grund av att produktionsmedlen inte längre är varor, så är ”realiserandet” av merproduktionen att de sätts i arbete, att de faktiskt konsumeras.

61 Icke desto mindre måste man räkna med de bankkonton som ger ränta, det vill säga som gör det möjligt för dess ägare att tillägna sig en del av det samhällseliga överskottet. Eftersom arvsrätten dessutom är obegränsad, kan en person som ärver 4 eller 500.000 gamla rubel leva på räntorna och få mer än en genomsnittlig lön.

62 **The Economy of Socialist Industry**, Moskva 1940, s 498, citerad i Bienstock, Schwartz och Jugov, *op cit*, s 83,84.

muntra eller motverka konsumtionen av produkter från dessa sektorer.⁶³ Det som i en kapitalistisk ekonomi är resultatet *i efterhand* av ett samspel mellan tusentals enskilda beslut att konsumera eller investera, är i Sovjetunionen på det stora hela resultatet av de centrala planeringsmyndigheternas beslut *på förhand*.

Slutligen förlorar profiterna helt och hållet den grundläggande drivkraft för det ekonomiska livet som de har i den kapitalistiska ekonomin, åtminstone inom den statliga sektorn. Förvisso är de fortfarande ett medel för att få byråkraterna intresserade av att förverkliga planen och minska produktionskostnaderna. Den ökade profit som går att uppnå genom att minska produktionskostnaderna i jämförelse med de kostnader som planen har utgått från, ställs delvis till fabriksledarnas förfogande som en ”ledningsfond” (eller ”fabriksfond”). Men det är bara en ren teknikfråga. Samma effekt skulle gå att uppnå genom att dela ut bonusar, eller genom att minska försäljningspriset beroende på de minskade produktionskostnaderna. Profiter spelar också en allt större roll som finansiell källa till ackumulation.⁶⁴ Men denna roll är också rent teknisk. Utan en strukturell förändring skulle det sovjetiska systemet kunna avskaffa själva begreppet profit imorgon, och finansiera ackumulationen med ett glidande system av omsättningsskatter för alla industrins sektorer.

Motsättningen mellan det icke kapitalistiska produktionssättet och de borgerliga⁶⁵ fördelningsnormerna är en grundläggande motsättning i varje samhälle under övergång mellan kapitalism och socialism. Och de sovjetiska ekonomerna börjar mer eller mindre uttryckligen medge detta. Kronrod skriver om ”motsättningarna mellan de jämlika förhållanden som tillämpas angående ägandet av produktionsmedlen och de faktiska ojämlika förhållanden som gäller avseende resultatet av användandet av dessa produktionsmedel i den verkliga produktionsprocessen.”⁶⁶ Men i det sovjetiska samhället förvärras denna oundvikliga motsättning av att det existerar byråkratiska privilegier, som rättfärdigas med teorin om att fördela ”i enlighet med mängden och kvaliteten på det arbete som varje individ bidrar med”.⁶⁷

Varan innehåller fröet till det kapitalistiska produktionssättets samtliga motsättningar. Eftersom den

63 Se diskussionen i kapitel 18, avdelningen om ”den nya ekonomiska debatten i Sovjetunionen”, om de olika teorier och hypoteser som sovjetiska ekonomer fört fram för att på ett genomgripande sätt förändra sättet att beräkna priser.

64 Här är den del av den sovjetiska statsbudgeten som rör omsättningsskatten och de statliga företagens vinstskatt (i miljarder rubel):

	<i>Totala inkomster</i>	<i>Omsättningsskatt</i>	<i>Vinstskatt</i>
1928	8	3,1	0,6
1932	30	17,5	?
1937	109,3	75,9	9,3
1940	180,2	105,9	21,7
1946	325,4	190,9	16,6
1950	422,1	236,1	40,0
1954	571,8	234,3	92,6
1958	672,3	304,5	135,4
1962	843,3	329	239

Teoretiskt skulle den ökande betydelsen av rubriken ”vinstskatt” i finansieringen av den sovjetiska budgeten kunna betraktas som något ekonomiskt sunt, där man successivt ersätter skatt på konsumtion med resultatet av företagets lönsamhet för att garantera en socialistisk ackumulation. Med tanke på prisernas godtyckliga karaktär skiljer sig i själva verket inte de två ackumulationskällorna alls åt: det handlar bara om att ersätta en ekonomisk *teknik* med en annan.

65 Det är intressant att notera att V Nemstov i *Izvestija* skriver om den ”borgerliga arvsrätten som har bevarats i Sovjetunionen”. (*Izvestija*, 7 augusti 1959.) Många sovjetiska författare protesterar kraftigt mot att använda uttrycket ”borgerliga fördelningsnormer” om fördelningssystemet i Sovjetunionen. Men Marx beskriver det uttryckligen som en kvarleva av ”borgerlig rätt” att fördela i förhållande till den mängd arbete som man bidragit med till samhället. (Marx, **Kritik av Gothaprogrammet**, på marxists.org.) Vad skulle han ha kallat fördelning som följer en större ojämlikhet bakom formuleringen att fördela ”i enlighet med mängd och *kvalitet* på det arbete man bidragit med”.

66 J A Kronrod, i *Voprosij ekonomiki*, nr 2 1957.

67 Se kapitel 18, delen om ”en urskuldande förvrängning av marxismen”.

produceras för en anonym marknad kan den visa sig vara omöjlig att sälja. Det är sant att konsumtionsvaror under övergångsperioden är varor just på grund av deras ringa tillgång, att de underproduceras. Det är således uteslutet med utbredd överproduktion. Staten kan successivt sänka priset på dem vart efter produktionen ökar.

Men som ett resultat av bristfällig distribution, ett tillfälligt alltför högt pris eller underlägsen kvalitet, kan vissa varor bli omöjliga att sälja. Deras penningekvivalent förverkligas inte, och från och med då kommer de ur samhällets och statens synvinkel att ha producerats med ren förlust.

Det blir allt vanligare i den sovjetiska pressen med anspelningar på dessa ”osäljbara lager”: 1952 osålda lager till ett värde av 60 miljoner rubel i arbetarnas lager av förnödenheter i Stalino (Ukraina); 1953 lager som överskrider den storlek som planen anslog med 60% i Kazachstan; 1956 måste man sänka priset på en rad konsumtionsvaror som annars inte skulle bli sålda; 1958 infördes plötsligt avbetalning; i slutet av 1964 fanns en miljon osäljbara symaskiner som hade producerats av fabriken i Podolsk, etc.⁶⁸ I slutet av 1961 beräknade man att detaljhandelns lager i Sovjetunionen hade ett överskott på 55%, till ett värde av 11 miljarder nya rubel, eftersom de innehöll varor vars behov i grund och botten redan hade blivit tillfredsställt. För dessa varor utgjorde lagren 50%(!) av den årliga försäljningen.⁶⁹

Sovjetiska teoretiker medger detta faktum. Således uppger A G Kulikov att ”praktiken har övertygat oss att... när varor blir kvar i lager i distributionsnätverket och inte går att sälja, då har inte det arbete som finns nerfruset i dessa varor blivit värdesatt socialt.”⁷⁰

Den sovjetiska ekonomins grundläggande motsättningar

Motsättningen mellan ett icke kapitalistiskt produktionsätt och borgerliga fördelningsnormer är en grundläggande motsättning som finns i alla samhällen under övergång mellan kapitalism och socialism. Teoretiskt borde denna motsättning minska i samma mån som produktivkrafterna utvecklas, som befolkningens välbefinnande och kulturella nivå ökar, och som de underskott som arbetarmassornas majoritet frivilligt gått med på genom demokratiska val alltmer ersätts av gratis fördelning av varor och tjänster i enlighet med principen att tillfredsställa behov.

Men detta nära samband mellan produktivkrafternas utveckling och det gradvisa bortvittrandet av motsättningen mellan produktionsättet och fördelningsnormerna under övergångsperioden från kapitalism till socialism, förutsätter framförallt⁷¹ en hög grad av samförstånd mellan massorna och regeringen, en hög nivå av socialistisk demokrati, att arbetarna aktivt deltar i förvaltningen av fabriken och ekonomin i sin helhet, att planen utarbetas med hjälp av demokratiska diskussioner och debatter, och att det arbetande folket noggrant övervakar detta utarbetande av planen, och att den tillämpas och periodvis rättas till. Kort sagt kräver det en stat som är en arbetarstat i ordets djupaste och mest demokratiska mening.

Redan 1920 anmärkte Lenin att Sovjetunionen inte helt enkelt var en arbetarstat utan en arbetarstat med byråkratiska förvrängningar.⁷² Av historiska orsaker som hänger ihop både med produktivkrafternas låga utvecklingsnivå, proletariats låga antal och kulturella svaghet, förlusten av en stor del av förtruppen under inbördeskriget, revolutionens internationella isolering, och den oerhört hårda börda av umbäranden som den ryska arbetarklassen tvingades bära, började den sistnämnda

68 *Pravda*, 23 december 1964.

69 Bergson, *op cit*, s 64.

70 A G Kulikov, i *Voprosij ekonomiki*, nr 2 1957.

71 Det förutsätter också en snabb utvidgning av det område som befriats från kapitalismen, hög socialistisk medvetenhet och skolning, en nära överensstämmelse mellan den ekonomiska infrastrukturens utveckling och utvecklingen inom överbyggnadens alla områden etc.

72 Lenin, *Valda Verk i 10 band*, bd 10, s 645, ”Om fackföreningarna, om den nuvarande situationen och om kamrat Trotskijs misstag”.

visa mindre och mindre intresse för att direkt förvalta staten och ekonomin.⁷³ Förvaltningen utfördes alltmer av en byråkratisk apparat, till en början som en sorts maktdelegering, senare mer och mer genom att ta makten i besittning. Trots alla de varningar Lenin och vänsteroppositionen utfärdade förstod inte bolsjevikpartiet i tid hur allvarligt problemet var.⁷⁴ Istället för att hejda byråkratiseringsprocessen och byta inriktning blev partiet först medbrottsling och senare drivkraft i denna process. Den byråkratiska förvrängningen blev en degeneration.

Sovjetekonomins speciella motsättningar är således inte begränsade till den grundläggande motsättning som finns i *varje* övergångssamhälle. De *kombinerar* denna grundläggande motsättning med motsättningar som speciellt uppstår ur den byråkratiska kontrollen över staten och ekonomin. De sistnämnda kan grupperas i tre kategorier: motsättningar som är resultatet av den bristande proportionen mellan industrins och jordbrukets utveckling, och mer allmänt mellan den tunga industrin och hela den sektor (jordbruks- och industriell) som producerar konsumtionsvaror; motsättningar som är resultatet av användandet av materiella stimulansåtgärder i en ekonomi under byråkratisk ledning, det vill säga en ekonomi där byråkratins materiella intressen blir den främsta drivkraften för att förverkliga och mer än förverkliga planen; och motsättningar som är resultatet av själva de byråkratiska ledningsmetoderna.

Alla dessa motsättningar kombineras med den *fientliga samexistens mellan planen och marknaden* som är oundviklig under varje övergång mellan kapitalism och socialism, men den skada som byråkratins kontroll över staten och ekonomin orsakar förvärrar konflikten mellan dem, och det intensifierar både varukategoriernas automatiska funktionssätt och försöken att undertrycka dem med hjälp av rent administrativa medel.

Följderna av dessa motsättningar är flerfaldiga, men deras ekonomiska och sociala tyngd varierar beroende på det skede som sovjetekonomin genomgår.

Under Stalins diktatur var uppgifterna för uppbygget i huvudsak *extensiva*. Det handlade om att skapa infrastrukturen till en modern industrimakt, i huvudsak genom att kopiera utländska företag och tekniker. Det fanns gott om arbetare, och deras motståndskraft begränsades till ett minimum med hjälp av terror och genom att splittra massorna. De sociala spänningarna var förvisso enorma, men regimen besvarade dem med upprepade vågor av förtryck i masskala. Resultaten uppnåddes till priset av ett fruktansvärt slöseri och offer som med lätthet kunde ha undvikits,⁷⁵ men var icke desto mindre imponerande. Kvalitet offrades systematiskt för kvantitet: men den sistnämnda verkade öka på ett oemotståndligt geometriskt sätt.

Det är sant att jordbruket redan på Stalins tid, efter den fruktansvärda blodsutgjutelsen 1930-1934, allt mer fastnade i ett stagnerande trask. Det är sant att det redan på den tiden började synas en tydlig tröghet att utveckla nya industrier.⁷⁶ Det är också sant att tillväxttakten började minska. Men under en hel period kunde man tro att även om de sociala motsättningar som uppstod i denna miljö blev alltmer explosiva, så skulle inte de ekonomiska motsättningarna förhindra en regelbunden och snabb, om än inte harmonisk tillväxt av produktivkrafterna.

Från början av 1950-talet blev man tvungen att ändra sina uppfattningar. Stalins efterträdare ställdes själva inför faktum att det krävdes brådskande reformer för att få igång den sovjetiska ekonomin igen. Reformerna gällde först och främst jordbruket och det arbetande folkets levnadsstandard, och

73 L Trotskij, *Den förrådade revolutionen*, på marxistarkiv.se, s 46.

74 Lenin, *Sämtliche Werke*, vol 36, s 581; *Valda verk i 10 band*, bd 10, s 551-566, "Hellre mindre men bättre", etc.

75 Den första femårsplanens oerhört överambitiösa karaktär, liksom vissa sektorers planer på senare tid, ledde till ett så omfattande slöseri att en liknande tillväxttakt mycket väl kunde ha uppnåtts till avsevärt lägre ekonomiska och mänskliga kostnader om de hade skyndat långsammare. Det förekom omfattande felberäkningar, tillgångar slösades bort i ofantlig skala på enorma "prestigeprojekt" (kanaler, "förvandling av naturen", etc) med hjälp av en hel del tvångsarbete. (A Nove, *op cit*, s 294.)

76 Angående detta ämne, se A Arzumanjan, i *Pravda*, 24-25 februari 1964; Ota Sik och Frantisek Vlasaw, i *Rude Pravo*, 11 november 1964; Oskar Lange, *Problème d'économie socialiste et de planification*; etc.

även avskaffandet av det orimliga tvångsarbetet och en outhärdlig arbetslagstiftning. De spred sig snabbt till industrins organisering och själva metoderna för förvaltning och planering.

Från och med då ställdes den sovjetiska ekonomin inför ett grundläggande omställningsproblem: från att ha varit *extensiv* måste tillväxten nu bli *intensiv*. Från och med den tidpunkt då å ena sidan arbetskraftsreserverna var uttömda och å den andra ny utrustning blev allt dyrare och alltmer produktiv, blev det meningslöst att öka produktionen bara genom att utöka arbetsstyrkan. Längden på de perioder då arbetet stod stilla, tiden för byggnadsarbeten, hur man skulle skriva av installationskostnaderna – dessa problem blev mycket viktigare än frågan om ”arbetsdisciplin”. Den internationella konkurrensen med den kapitalistiska ekonomin gjorde det också nödvändigt med en ökande betoning av produkternas kvalitet, arbetsproduktiviteten och att rationalisera investeringarna, vars omfattning dessutom gjorde det nödvändigt att bibehålla en hög tillväxttakt, även på ett rent kvantitativt plan.⁷⁷

Men reformerna under Chrusjtjov och perioden efter Chrusjtjov är i grund och botten reformer *inom ramen* för byråkratins ledning av ekonomin och staten. Det sistnämnda har inte ifrågasatts. Eftersom det är byråkratiska reformer av byråkratin så är deras positiva resultat begränsade, i synnerhet med tiden. Efter några få år har de tömt ut sin kraft. Nya hotfulla tecken på ett minskat tempo börjar uppträda. Problemet är att de i allmänhet har en benägenhet att bara ersätta en sorts motsättning med en annan. Vi måste nu bevisa att detta är sant på ett antal speciella områden.

Bristen på proportion mellan industri och jordbruk

På inget annat område har den byråkratiska ledningen visat sig vara så katastrofal under en lång period som inom jordbruket. Planeringens fördelar innebar att byråkratins försyndelser inte kunde förhindra en häpnadsväckande utveckling av produktivkrafterna inom industrin, men inom jordbruket kombinerades deras misstag med de nackdelar som finns i ett blandat ägandesystem. Resultatet blev en katastrofal och långvarig minskning av produktionen.

Ursprunget till disproportionen mellan industrins utveckling och jordbrukets nedgång eller stagnation ligger i det faktum att industrialiseringen startade sent, medan den fullständiga kollektiviseringen av jordbruket genomfördes alltför tidigt, innan det fanns någon teknisk och samhälllig grund för en sådan revolution inom jordbrukets produktionssätt. Det var just den fördröjda industrialiseringen som försenade uppkomsten av en tillräcklig teknisk grundval för kollektiviseringen av jordbruket, och på samma gång gynnade en polarisering av samhällskrafterna på landsbygden. När kulakernas makt tog fast form blev den ett överhängande hot mot sovjetstatens överlevnad, och tvingade in regeringen på vägen till en fullständig tvångskollektivisering. Samma fördröjda industrialisering var ansvarig för kollektiviseringens besinningslösa och krampartade karaktär.

I avsaknad av tillräcklig mekanisering och omfattande investeringar i gödningsämnen⁷⁸ och infrastruktur (vägar, silor, magasin, garage, stall, bostadshus, etc) ledde den fullständiga kollektiviseringen av jordbruksegendomarna till negativa effekter både ur ekonomisk och social synvinkel. Produktionen föll, i synnerhet produktionen av foder, kött, mjölk, etc. De missnöjda och desperata bönderna slaktade sina djur. Det blev nödvändigt att bygga upp en klumpig administrativ apparat

77 ”För närvarande finns det enorma materiella värden i ekonomin som hänger efter som en meningslös börda och som varken används för produktion eller för att möta befolkningens enskilda behov. Vi måste i detta sammanhang först och främst nämna den överdrivna mängd byggnadsprojekt som inte blir färdiga på grund av att omständliga delar av arbetet drar ut på tiden och på grund av slöseriet med kapitalinvesteringar. På byggplatser och fabriker finns det en hel del utrustning som inte monteras upp och görs funktionsdugliga och förblir oanvända under långa perioder.” (Kosygins rapport till högsta sovjet, i *Pravda*, 10 december 1964.)

78 1950 användes bara 6 kg konstgödsel per hektar odlad mark i Sovjetunionen, jämfört med 23 kg i Italien, 48 kg i Frankrike, 124 kg i Storbritannien och Östtyskland, och 147 kg i Västtyskland. 1955 var siffran 9 kg i Sovjetunionen, medan den hade fördubblats i Italien och ökat till 210 kg i Västtyskland! (FN:s europeiska ekonomiskommission, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1956*, kapitel II, s 8.)

för kollektivjordbruken som minskade jordbruksföretagens ackumulationsmarginaler. Till dessa effekter lades behovet att ta en stor del av de ackumulerade tillgångarna från jordbruksproduktionen för att möjliggöra en snabbare industrialisering.

Den minskade jordbruksproduktionen blev än mer katastrofal eftersom industrialiseringen innebar att ett mindre antal jordbruksproducenter hädanefter var tvungna att livnära en kraftigt ökande stadsbefolkning. Under tsarismen livnärde 25 miljoner bondehushåll 28 miljoner stadsbor. Idag måste 17 miljoner kollektivjordbrukare och statliga jordbruksarbetare livnära 100 miljoner stadsbor, till vilka måste läggas flera miljoner icke producenter på landsbygden.

Sammantagna ledde alla dessa faktorer till en akut och permanent kris inom det sovjetiska jordbruket, vars effekter förvärrades av krigets ödeläggelse och är långtifrån övervunna än idag. Det syns tydligt i följande siffror över jordbruksproduktionen och antalet djur inom jordbruket:⁷⁹

	1913-15	1928	1932	1927	1946	1950	1953	1955	1959	1965
Spannmål (skörd) miljoner ton	80	73,4	69,9	96	56,7	84	85	108	124	120,5
Spannmål (på fält)	-	-	-	120,3	66,7	124,5	121,3	-	-	⁸⁰
Socketbetor (miljoner ton)	10,8	10,1	6,6	21,8	21,3	20,7	22,7	30,5	54,1 (1958)	77,1 (1963)
Oplockad bomull (miljoner ton)	-	0,8	1,27	2,48	-	3,6	3,65	3,91	4,7	5,7
Hornboskap (miljoner)	58,4	66,8 60,1 ⁸¹	38,3	47	47,6	58,1	63	58,8	70,8	93,4
Varav kor	28,8	33,2 29,3	22,3	20,9	22,9	24,6	24,3	27,2	33,3	40,1
Grisar (miljoner)	23	27,7 22	10,9	20	10,6	22,2	28,5	34	54	59,5
Får (miljoner)	96,3	114,6 107	47,6	53,8	70	93,6	109,9	103,3	129,6	135,3

För att tolka dessa siffror på rätt sätt måste man ta hänsyn till befolkningsökningen, från 159 miljoner 1913 och 147 miljoner 1926 till 170 miljoner i början av 1939 och över 200 miljoner 1956. Av detta följer att jordbruksproduktionen (frånsett tekniska grödor) och antalet djur (för grisar gäller det bara fram till 1953) per capita mellan 1930 och 1955 var *lägre än 1916*, och att antalet hornboskap och kor än idag varken har återuppnått 1913 eller 1928 års nivå. Mängden spannmål som var tillgänglig per invånare ökade från 503 kg 1913 till 528 kg 1965 – en ”ökning” på 5% på ett halvt sekel!

Och även om den yta som besås med spannmålsgrödor ökade med nästan 40% mellan 1928 och 1955, så ökade produktionen med mindre än 50%, vilket innebär att den enorma mekanisering som genomförts hade lyckats öka avkastningen med knappt 10%. Jordbruksarbetarnas genomsnittliga produktivitet är alltså fortfarande ytterst låg. För att producera ett deciton vete använde kollektivjordbrukarna 1956-1957 *sju gånger så många arbetstimmar som amerikanska lantbrukare*, sex

⁷⁹ Officiella siffror.

⁸⁰ För perioden 1937-1953 anges två siffror för spannmålsskörden. Siffran för spannmål på fält utgör den officiella siffran för skörden som angavs på denna tid. Den ryske emigrantekonomen Naum Jasny var den förste som uppmärksammade att denna officiella siffra inte utgjorde den faktiska mängd som skördades, som de tidigare siffrorna hade gjort, utan var en beräkning av *spannmål som stod på fälten* (den ”biologiska skörden” och inte ”laduskörden”). (Naum Jasny, **The socialized agriculture of the USSR : plans and performance**, Stanford : Stanford University Press, 1949.) Detta bekräftades officiellt först 1944 i en föga känd tidskrift som gavs ut av den sovjetiska regeringen. Det upprepades senare av Malenkov och Chrusjtjov. (*Slovar-spravotjmik po sotsialno-ekonomitjeskij statistik* [Handbok och ordlista i ekonomisk och social statistik], s 88-89; Malenkov, i *Pravda*, 9 augusti 1953; Chrusjtjov, i *Izvestija*, 15 september 1953.

⁸¹ Första siffran är för Sovjetunionen inom dess nuvarande gränser, den andra för gränserna före 17 september 1939.

gångar så mycket arbete för att producera ett deciton sockerbeter, och sexton gånger så mycket arbete för att producera ett deciton griskött.⁸²

Allteftersom jordbruket mekaniseras visar det sig trots allt positiva resultat, i synnerhet vad gäller produktionen av tekniska grödor: mellan 1932 och 1937 fördubblades bomullsproduktionen, för att öka 50% till mellan 1937 och 1950, och ytterligare 50% mellan 1950 och 1965. Antalet traktorer som fanns tillgängliga för jordbruket ökade från 26.700 1928 till 148.500 1932, 454.000 1937, 600.000 1950, 844.000 1955 och 1,4 miljoner i slutet av 1963. Med denna takt ligger en fullständig mekanisering av jordbruket inom möjligheternas gräns. Sammanslagningen av kollektivjordbruk, som minskade antalet jordbrukskooperativ från 244.000 före kriget till 95.000 1952, uttrycker på sitt sätt den avsevärt utvidgade tekniska grund som det sovjetiska jordbruket har uppnått. Sedan dess har denna koncentration fortsatt. Det talades om endast 80.000 kollektivjordbruk 1958, och så få som 38.800 i slutet av 1963.

Precis som resultatet av industrialiseringen måste resultatet av mekaniseringen inte bara bedömas i absoluta siffror utan även i förhållande till antalet invånare och till uppodlad yta. Utifrån denna synvinkel ligger Sovjetunionen fortfarande långt ner på listan. 1963 hade det en traktor per 130 hektar uppodlad mark, jämfört med en per 40 i USA och en per 22,5 i Storbritannien och Västtyskland. Förhållandet per capita är lika dåligt: 6 traktorer per 1000 personer i Sovjetunionen, jämfört med 20 i USA, 25 i Västtyskland och 27 i Storbritannien.

Dessutom används inte dessa traktorer särskilt intensivt. Enligt *Pravda* den 19 februari 1950 hade traktorerna i Kurskområdet under de föregående åren varit överksamma i medeltal 30% av tiden. Under 10 av 12 månader stod de utomhus och blev rostiga och snabbt obrukbara. På 30 år hade ingen kommit på tanken att bygga enkla skydd för att skydda traktorerna från hårt väder. De förluster som orsakas av dålig användning av traktorer är enorma. Chrusjtjov beräknade dem till en fjärdedel av den årliga produktionen, som förlorades bara för att man dröjde med att ta in skörden.⁸³

Slutligen måste vi komma ihåg att närvaron av traktorer inte uttömmar frågan om jordbrukets mekanisering och rationalisering. 1950 hade bara 18.500 av de 121.000 kollektivjordbruk elektricitet. 1954 hade detta antal ökat till 21.000 av 87.100. 1953 var bara 16.000 av de 94.000 kollektivjordbrukens ordföranden kvalificerade som agronomer av mellan- eller högre nivå.⁸⁴ 1962 hade 60% av ordförandena dessa kvalifikationer, men samtidigt hade antalet kollektivjordbruk minskat betydligt.

Under lång tid var det jordbrukets mekanisering som avgjorde det speciella förhållandet mellan ekonomins socialiserade och kooperativa sektorer. Efter 1928 såldes inte traktorerna och jordbruksmaskinerna till kollektivjordbruken. De förblev statlig egendom och blev statens viktigaste verktyg för att planera och reglera jordbruket.⁸⁵ Maskin- och traktorstationerna lånade ut dessa produktionsmedel till kollektivjordbruken i utbyte mot betalning in natura, som ökade i förhållande till ökningen i avkastning från deras mark. *Således tog staten hand om en del av differentialräntan, vilken precis som i varje övergångsekonomi fortfarande existerar i Sovjetunionen. Staten drog den från kollektivjordbrukens ackumulationsfond,*⁸⁶ för att lägga den till sin egen ackumulationsfond.

82 FN:s europeiska ekonomikommission, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1958*, kapitel I, s 21.

83 *Oktjabr*, nr 11 1957; *Pravda*, 3 februari 1955. Det bör tilläggas att det enligt FN:s översikt av den ekonomiska situationen i Europa 1953 (FN:s europeiska ekonomikommission, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1953*, kapitel III, s 18) hade hela den sovjetiska parken av jordbruksmaskiner detta år totalt 14,5 miljoner hästkrafter, motsvarande en dragkraft på 20 miljoner hästar, medan Sovjetunionen sedan 1913 hade förlorat 23 miljoner hästar!

84 *Pravda*, 13 september 1954 och 3 februari 1955.

85 Volin påpekar att kollektivjordbruken la beslag på traktorerna under kriget och de första efterkrigsåren, vilket ledde till förordningen från den 6 mars 1948 som förbjöd försäljning av traktorer eller reservdelar till traktorer till kollektivjordbruken och förpliktade de sistnämnda att sälja tillbaka sina traktorer till MTS. (L Volin, *A Survey of Soviet Russian agriculture*, Washington, D. C., 1951, s 56-57.)

86 Kollektivjordbrukens odelbara fond består av deras byggnader, elkraftverk och mindre arbetsmaskiner, etc. Värdet på denna fond sägs ha fördubblats mellan 1940 och 1953. Mellan den första till och med den fjärde femårsplanen

Här är MTS:s olika betalningstariffer som slogs fast 1940, i procent av vete- och solrosskördarna:

Skörd per hektar, i deciton

	<i>Upp till 5%</i>	<i>Från 5-10%</i>	<i>Från 10-16%</i>
Stäppområdet	20,6	32,7	34,4
Skogsområdet	11,9	25,4	28,5
Fjärran östern	11,1	22,6	26,6 ⁸⁷

Utöver denna betalning in natura för att få använda de maskiner som MTS lånade ut, var kollektivjordbruken tvungna att leverera till fasta priser. De beräknades till en början utifrån hur stor yta som besåts med en viss jordbruksprodukt. Men detta system visade sig motverka odling av specialiserade grödor. 1940 ersattes det av ett system där tvångsleveranserna beräknades i proportion till varje kollektivjordbruks totala odlingsbara yta. Således lockades kollektivjordbruken att odla största möjliga yta av sin mark: de uppmuntrades också att utveckla specialiserade grödor, som de inte behövde lämna ifrån sig i lika stor mängd som de vanliga grödorna.⁸⁸

I själva verket var de priser som staten betalade för dessa tvångsleveranser så låga att de i det närmaste var en vanlig naturaskatt.⁸⁹ Till och med efter att priserna hade fördubblats, tredubblats eller femdubblats 1953-1954 var de ändå ofta lägre än kostnaden för att producera jordbruksprodukten. Först 1956 började dessa priser som regel täcka produktionskostnaderna.

En avsevärd del av kollektivjordbrukens produktion, i genomsnitt troligen en tredjedel, utgjorde således en merproduktion som staten på ett eller annat sätt lade beslag på. Om man räknar med den betydande del av skörden som krävdes för att ersätta det kapital som hade använts under produktionslopp (lager av utsäde och foder) så skulle knappt en fjärdedel av produktionen bli kvar för att fördelas bland kollektivjordbrukarna.⁹⁰

FÖRDELNING AV SKÖRDEN AV VETE OCH ÄRTVÄXTER

	<i>1938 (%)</i>	<i>1939-40 (%)</i>
Tvångsleveranser	15	14,3
Betalning till MTS	16	19,2
Försäljning till statliga organ (och handelskooperativ) på den fria marknaden	5,1	4
Lager av utsäde och foder	32,2	32,1
Fördelat som inkomst till bönderna	26,9	22,9
Fonder för reserver, löner, krediter, etc	4,8	7,5

Den del av skörden som såldes på den fria marknaden till statliga organisationer och handels-

använde kollektivjordbruken uppenbarligen 60 miljarder rubel för att öka denna fond. (*L'Economie Nationale de l'URSS...*, s 112.) Enligt *Statistical Abstract* från 1955 uppgick fonden till 87,6 miljarder rubel, jämfört med 50 miljarder 1950. 1960 anges den ha nått 281 miljarder rubel. Enligt reglerna för kollektivjordbruken måste 10-15% av deras årliga penninginkomster användas för att upprätthålla och utvidga fonden, det vill säga skriva av det fasta kapitalet och ackumulera.

87 *Pravda*, 27 maj 1940, återgivet i Prokopovicz, *op cit*, s 232-33.

88 Bajkov, *op cit*, s 316.

89 Chrusjtjov avslöjade till och med att den potatis som tvångslevererades till staten 1952 betalades med 2,5-3 kopek (0,3 amerikanska cent) per kilo, vilket var mindre än kostnaden för att transportera dem till upphandlingscentralerna, en avgift som kollektivjordbruken måste betala själva på den tiden. Alltså producerade kollektivjordbruken potatis till ett "negativt pris". (René Dumont, *Sovkhoz, kolkhoz, ou le problème du communisme*, Paris : Éditions du seuil, 1964, s 42.)

90 För 1938 Bajkov, *op cit*, s 311, för 1939-40 Jasny, *op cit*, s 738.

kooperativ gav kollektivjordbruken de medel som behövdes för att köpa gödningsämnen, byggmaterial etc, och för att tillfredsställa jordbrukskooperativets övriga gemensamma behov.

Den mängd jordbruksprodukter som fördelades som inkomst till kollektivjordbrukens medlemmar varierade en hel del från region till region, och berodde på hur bördig och stor kollektivjordbrukens jordareal var, arbetsprestationen, etc. Efter 1930 delades den totala mängd produkter som var tillgängliga till denna fördelning upp i varje kollektivjordbruk i enlighet med antalet *arbetsdagar* (8 timmars enkelt arbete räknades som en dag). 1938 motsvarade en arbetsdag:

mindre än 3 kg vete för 80,3% av alla kollektivjordbruk; mellan 3 och 7 kg vete för 16,3% av kollektivjordbruken; mellan 7 och 10 kg för 1,6% av kollektivjordbruken; och över 10 kg för 1,8% av kollektivjordbruken, eller omkring 4300 kollektivjordbruk.⁹¹

Till detta lades en liten summa pengar som sällan översteg några få rubel.⁹²

Vid den tidpunkten fanns det alltså en liten grupp på färre än 10.000 rika kollektivjordbruk och en grupp på 40.000 relativt välbärgade, jämsides med 190.000 fattiga jordbruk.

Efter kriget och fram till 1951-1952 förblev situationen praktiskt taget densamma. Tidskriften *Kommunist* anger att den genomsnittliga lönen för en arbetsdag på ett "bra" kollektivjordbruk 1951 var 3 kg vete och 3,15 rubel, och 1952 2,8 kg vete och 4,8 rubel.⁹³ Inte ens 1957 överskred den genomsnittliga lönen för en arbetsdag 4 rubel.⁹⁴ Men under samma period var arbetsdagen på ett kollektivjordbruk redan "värd" mer än 10 rubel på bomullsplantagerna i Uzbekistan och Tadzjikistan. K Orlovskij berättade att den till och med var värd 30 rubel på "hans" modellkollektivjordbruk i Mogilevdistriktet.⁹⁵ Man måste dra slutsatsen att lönen fortfarande är mindre än 3 rubel och till och med under 2 rubel på ett antal "underutvecklade kollektivjordbruk". Denna slutsats verkar bekräftas av en sovjetisk kartläggning av kollektivjordbruk i Rjazanområdet, där produktionen på "fattiga" kollektivjordbruk bara uppgår till 30% av de "rikas" produktion.⁹⁶ Sovjetunionens årliga statistiska sammanfattning för 1960 visar att per 100 hektar hade 2,5% av kollektivjordbruken penninginkomster på mindre än 1000 nya rubel, 6,2% hade mellan 1000 och 2000, 10,2% mellan 2 och 3000, 23,9% mellan 3 och 5000, 34,6% mellan 5 och 10.000, 17,9% mellan 10 och 20.000, och 4,7% mer än 20.000.⁹⁷ (Den nya rubeln infördes 1 januari 1961 och är värd 10 gamla rubel. Våra siffror anges i gamla rubel utom när nya rubel nämns.)

Det är uppenbart att den ynkliga inkomst som kollektivjordbruken delar ut till sina medlemmar inte räcker för att tillfredsställa ens deras enklaste behov.⁹⁸ Den lilla egna jordlott som alla bönder hade och framförallt deras privatägda boskap, måste uppväga det underskott som orsakades av den enorma merproduktionskvoten på kollektivjordbruken. Hubbard och Jasny beräknade att mer än 50% av de sovjetiska böndernas sammanlagda inkomst före 1940 kom från den privata delen av

91 *Sotsialistitjeskoje Zemeledelije*, nr 12 1939.

92 Officiella sovjetiska källor anger för 1952 en lön på 1,4 rubel per arbetsdag på kollektivjordbruken, och för 1956 3,8 rubel. Totalt utbetalades 1952 12,4 miljarder rubel i penninglön till kollektivjordbrukarna, medan böndernas försäljning på den fria marknaden i städerna gav dem mellan 35 och 40 miljarder rubel samma år! (Nove, *op cit*, s 134.)

93 *Kommunist*, nr 15 1954.

94 R Schlesinger, i *Soviet Studies*, januari 1959, enligt sovjetiska källor.

95 *Okjabr*, nr 12 1957.

96 A Silin, i *Vestnik statistiki*, nr 7 1958.

97 *Narodnoje Chozjaistvo SSSR v 1960 godu* [Sovjetunionens ekonomi 1960], s 47.

98 Officiella siffror gör att vi med lätthet kan visa detta för Stalinperiodens sista år. 1950 fick 20 miljoner bondehushåll bara 34,2 miljarder i pengar för sitt arbete på kollektivjordbruken, det vill säga 1710 rubel per år, eller mindre än 150 rubel per månad. Även om vi räknar med att betalning i natura utgör mer än 50% av den totala lönen, så ger det en genomsnittlig inkomst per hushåll på 300 rubel, vilket är mindre än hälften av inkomsten för ett hushåll i staden samma år.

deras arbete, oavsett hur liten den må vara.⁹⁹ Finegood sätter den lägre, till 43%.¹⁰⁰ Officiella siffror visar mycket lägre procentsiffror, åtminstone för efterkrigsperioden, exempelvis 20% för ett ytterst välmående kollektivjordbruk 1950.¹⁰¹ Men samma källor bekräftar att en stor del av potatis, andra grönsaker¹⁰² och mejeriprodukter, liksom det kött som konsumeras av bondehushållen själva, kommer från privata ägor och ingår inte vid beräkningen av inkomsterna. Nyligen har René Dumont åberopat olika källor som beräknar att de privata ägornas (*dvor*) bidrag till kollektivjordbrukens totala inkomster i början av 1960-talet var omkring 30%.¹⁰³

1957 uppgick småjordbrukens köttproduktion till 5,9 miljoner ton, jämfört med 5,7 miljoner ton på de statliga jordbruken och kollektivjordbruken. Men av dessa 5,9 miljoner ton såldes bara 1,7 miljoner. Samma sak med mjölk: 1957 producerade de privata egendomarna 29,4 miljoner ton (att jämföra med 25,3 miljoner ton på de statliga och kollektivjordbruken), varav bara 4,5 miljoner ton såldes.¹⁰⁴

Denna dualism i jordbrukets produktionssätt och den mycket stora betydelse som inkomsterna in natura från böndernas egna privata jordlotter fortfarande har för dem, ger upphov till allvarliga problem när det gäller hur de fördelar sin arbetstid mellan det kollektiva jordbruksföretaget och de privata ägorna. Om vi betänker det mycket låga antal arbetsdagar som varje bonde bidrar med per år, så är det i själva verket ingen brist på arbetskraft. Men bönderna föredrar att lägga ner mer tid på att arbeta på sin egen egendom framför att arbeta på de gemensamma åkrarna, som riskerar att bli försummade.

Enligt den redan citerade artikeln i *Sotsialistitjeskoje Zemeledelije* bidrog 22,6% av bönderna med mindre än 50 arbetsdagar 1938, och 38,3% bidrog med mellan 50 och 200 arbetsdagar. Nästan 40% av kollektivjordbrukarna tillbringade mindre än 100 dagar på kollektivjordbrukens åkrar! Denna situation blev så allvarlig att en specialförordning från 1939 gjorde det obligatoriskt att bidra med ett minsta antal arbetsdagar per år till kollektivjordbruken, som varierade från 60 till 100 dagar beroende på region.¹⁰⁵ 1942 ökade detta minimum till 100-150 dagar, men denna åtgärd förefaller inte ha tillämpats särskilt strikt, eftersom de beslut om en ”ny kurs” inom jordbruket som antogs i september 1954 införde en oöverkomligt hög skatt för kollektivjordbrukare som gav mindre än 100 dagar per år till kollektivjordbruket. En sovjetisk källa anger att det genomsnittliga antalet arbetsdagar som man faktiskt bidrog med 1958 var 200 för män och 150 för kvinnor, och den kommunistiska författaren J Triomphe¹⁰⁶ beräknade 1963 att 40% av allt jordbruksarbete lades ner på de privata ägorna.

Inom ramen för sovjetekonomins allmänna motsättningar förvärrades således de motsättningar som finns inneboende i jordbrukets blandade produktionssätt – en kombination av privat produktion av bruksvärden, enkel varuproduktion och kooperativ produktion som kontrolleras av staten med hjälp av finansiella tvångsåtgärder. Den lilla mängden industriella konsumtionsvaror som bönderna fick i utbyte mot sina produkter begränsade deras produktiva ansträngningar till ett minimum. Och den därav följande relativa bristen på jordbruksprodukter skapade ett utbrett missnöje bland alla konsumenter. Den relativa bristen på jordbruksråvaror återverkade också på industrin själv, och gynnade tendenser till desorganisering och motverkade planeringen.

Under de sista åren före Stalins död befann sig det sovjetiska jordbruket i en återvändsgränd: den

99 Hubbard, *The economics of Soviet agriculture*, London : Macmillan and Co., 1939, s 177; Jasny, *op cit*, s 699.

100 *Soviet Studies*, vol IV, s 30.

101 *Bolsjevik*, nr 24 december 1951.

102 Enligt tidskriften *Voprosij ekonomiki* (nr 10 1959) stod privata egendomar för 49,8% av den potatis och 31,3% av andra grönsaker som producerades i Sovjetunionen 1958.

103 Dumont, *op cit*, s 205.

104 FN:s europeiska ekonomikommission, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1958*, kapitel I, s 27.

105 Bajkov, *op cit*, s 314.

106 J Triomphe, i *Economie et Politique*, maj 1963.

andra världsmakten kunde inte livnära sin egen befolkning. Mellan 1950 och 1953 stannade produktionen av spannmål och antalet hornboskap fullständigt av på en nivå under 1928 års siffror! Antalet arbetsdagar som bönderna medverkade på kollektivjordbruken förblev lägre än 1940.¹⁰⁷ Mängden kött per capita var mindre än 1913.¹⁰⁸

Omedelbart efter Stalins död vidtog först Malenkov och sedan Chrusjtjov åtgärder för att vrida på utvecklingen. Det genomfördes fyra reformer av det sovjetiska jordbruket, den ena efter den andra, vars effekter till en början var betydande men snabbt avtog efter några år.

Den första reformen bestod i grund och botten av att öka priserna på tvångsleveranserna. Sålunda ökade kollektivjordbrukens penninginkomster från 43 miljarder rubel 1952 till 95 miljarder 1956 och 135 miljarder 1958. Men långtifrån alla av dessa nya priser räckte ens då till för att göra produktionen lönsam.¹⁰⁹

Även om dessa prisökningar möjliggjorde en avsevärd ökning av produktionen av kött, smör och mjölk till marknaden (den ökade från 5,8 miljoner ton kött och 13,7 miljoner ton mjölk 1953 till 6,9 respektive 23,5 miljoner ton 1957) så blev det ingen märkbar förbättring vad gäller spannmålsproduktion. Då beslutade Chrusjtjov att lansera sin berömda kampanj om ”jungfrulig mark”, som var tänkt att göra leveranserna av spannmål till städerna i stort sett oberoende av kollektivjordbruken genom att snabbt bygga upp statliga jordbruk i Sibirien.¹¹⁰ Men kampanjen fick inte förväntade resultat, framförallt på grund av att torka och erosion snabbt minskade avkastningen.

Den andra reformen vädjade ännu mer till kollektivjordbrukarnas ”materiella intressen”. Man avskaffade tvångsleveranser till låga priser. MTS upplöstes och 1958 såldes traktorerna och jordbruksmaskinerna till kollektivjordbruken. Hädanefter levererade dessa sina skördar till staten mot lönsamma priser, vilket gjorde det möjligt för dem att snabbt ackumulera betydande tillgångar i rubel. Eftersom tillgången på kapitalvaror till byarna fortfarande var otillräcklig tilläts kollektivjordbruken bygga hus på privata initiativ, och – via ”förbund av kollektivjordbruk” – inrätta industriföretag för att tillverka byggnadsmaterial, mindre husgeråd och livsmedelsprodukter (pickles, korv, kakor, etc).

Även om denna andra reform gav en ny impuls till utveckling 1958-1961, så möjliggjorde den ingen varaktig förbättring av spannmålsproduktionen sedan den ”jungfruliga marken” hade uttömt sina möjligheter till stora skördar. Trycket att sälja privatägd boskap till kollektivjordbruken, som började bli kännbart 1959, fick en ogynnsam effekt på kreatursuppfödningen. Omkring 1962 uppstod således ett farligt tillstånd av stagnation och till och med nedgång för jordbruksproduktionen per capita. Mellan 1959 och 1962 ökade mängden kött från 8,9 till 9,2 miljoner ton, en ökning på 3%, medan befolkningen ökade med 10 miljoner (5%). Många fattiga kollektivjordbruk blev kraftigt skuldsatta genom uppköpen av traktorer och jordbruksmaskiner. Utnyttjandegraden av dessa maskiner började till och med att sjunka. Flykten från landsbygden ökade.

Då försökte Chrusjtjov med en tredje reform, som grundade sig på två principer: en kraftig ökning av produktionen av konstgödsel och ett genomgående slopande av gräsängar till förmån för odling av foderväxter. Samtidigt ökade ingreppen mot privata egendomar och privatägd boskap.

Några år senare visade fakta att denna reform hade uttömt sina effekter lika snabbt som de tidigare. Misslyckandet för den var en av orsakerna till Chrusjtjovs fall. 1964 lanserade hans efterträdare en fjärde reform, som baserades på garantier att de privata ägorna och den privatägda boskapen var

107 *L'Economie Nationale de l'URSS...*, 1957, s 113.

108 FN:s europeiska ekonomikommission, *La situation économique de l'Europe en 1960*, som citeras av Dumont, *op cit*, s 47.

109 1960 låg fortfarande de priser som staten betalade för kreatursprodukter under kollektivjordbrukarnas produktionskostnader. För 100 kg produkter var skillnaden 14% i fråga om mjölk, 35% för levande kött djur, 33% för griskött, 41% för fjäderfä och 35% för ägg. (*Economic Bulletin for Europe*, 1962, s 14.)

110 1953 bestod den besädda arealen av 132 miljoner hektar på kollektivjordbruken och 18,2 miljoner på statliga jordbruk. 1961 var dessa siffror 110,6 respektive 87,3 miljoner. (Dumont, *op cit*, s 230.)

okränkbara, en snabb övergång till betalning av regelbundna månadslöner till kollektivjordbrukarna,¹¹¹ och en allsidig och avsevärd ökning av investeringarna inom jordbruket, både i gödningsämnen och maskiner, vars produktion ökade betydligt, och även i materiella medel för att bevattna och dika ut stora arealer.

Efter att under fyra decennier ha finansierat landet industrialisering börjar jordbruket nu i sin tur få statligt understöd.

Planerad ekonomi och uppmuntran av personliga materiella intressen

Det som normalt driver den socialistiska planeringen och ackumulationen är industriproducenternas medvetenhet att de försvarar sina egna intressen, tillsammans med deras skapande initiativ. Men teorin måste bekräftas av fakta, varje ökning av produktionsinsatserna måste omedelbart återspeglas i en ökning av konsumtionen bland massorna. När denna drivkraft nästan helt saknas därför att en överdriven ackumulationstakt tvingar producenterna att göra uppoffringar, så blir det främst byråkratin som styr och leder ackumulationen. Därmed skaffar den sig betydande privilegier som konsumenter (av pengar, boende, lyx och andra sällsynta konsumtionsvaror, etc).¹¹²

Den relativa lockelsen hos dessa privilegier var oerhört viktig under den period när det rådde halvsvält och extrem brist på alla viktiga nödvändighetsartiklar, men den minskar när den genomsnittliga levnadsstandarden ökar och företagens övergripande utveckling ökar det ansvar som byråkraterna får. Rädslan för utrensningar, det starka sambandet mellan deras samhällsställning och uppfyllandet av planen, och att inkomsten ökar i proportion till företagets produktion, fungerar alla som motivation för byråkraterna att öka produktionen. Men ju mer deras inkomst ökar, ju mindre kan denna inkomst ge dem ny tillfredsställelse på konsumtionens område, och desto mer intresserade blir byråkraterna istället av att bevara och säkra det de har än att skaffa sig nya förmåner. Byråkraternas personliga intressen som den viktigaste drivkraften för att uppfylla planen kommer alltmer i konflikt med vad som krävs för en harmonisk och snabb utveckling av ekonomin.

För att motverka denna benägenhet hos enskilda byråkrater att vara oansvariga – stöld eller slöseri med statlig egendom som de förfogar fritt över i den mån de är företagets obestrida herrar, fria från all kontroll från arbetarnas sida – tvingades sovjetstaten att 1935 införa principen om *individuell lönsamhet hos företagen (chozrastjet)*. Utifrån denna beror byråkraternas inkomster på att företagets ekonomiska plan blir uppfylld, och det kolliderar ofta med kraven för att uppfylla den materiella planen, med kvaliteten på produkterna och till och med själva planeringen.

Bajkov visar¹¹³ att många industribranscher på eget bevåg från och med 1939 slutade att tillverka vissa sorters produkter och inriktade sig på att producera andra varor, trots att det stod i uppenbar motsättning till planens direktiv. I sitt tal till SUKP:s nittonde kongress påpekade Malenkov att denna brist var ett stående fenomen inom den statliga industrin:

Fabriken för tillverkning av elektrisk utrustning i Charkov har sedan flera år anslagit 30-40% (!) av sin kapacitet för att producera så kallade obestämda artiklar, det vill säga artiklar som planen inte alls tänker sig att en sådan fabrik ska producera... Den har sysslat med att göra fönsterspik, dörrhandtag och andra smidesartiklar.¹¹⁴

111 I början av 1966 var den genomsnittliga månadslönen för en kollektivjordbrukare fortfarande bara 29 rubel, jämfört med den genomsnittliga månadslön på 54 rubel som arbetarna på de statliga jordbruken fick.

112 Enligt officiella sovjetiska källor ökade antalet företagsledare och annan ledande personal inom ekonomin (inklusive jordbruket) från 365.000 1926 till 1.751.000 1937 och 2.240.000 1956, ledande teknisk personal i industrin (ingenjörer och chefsingenjörer) från 225.000 1926 till 1.060.000 1937 och 2.570.000 1956, tekniska kadrer inom jordbruket från 45.000 1926 till 176.000 1937 och 376.000 1956, och statistisk och bokföringspersonal från 650.000 1926 till 2.161.000 1956. (Siffrorna för 1926 och 1956, *L'Economie Nationale de l'URSS...*, 1958; siffrorna för 1937, *The Land of Socialism Today and Tomorrow*, Moskva 1939.)

113 Bajkov, *op cit*, s 257.

114 *Izvestija*, 28 september 1953.

Tidskriften *Kommunist*¹¹⁵ uppgav att bomullstextilindustrin 1952 levererade 197 miljoner meter vanligt tyg och underkläder utöver vad som angavs i planen, och 183 miljoner meter satäng och tyg av hög kvalitet (konstsilke etc) mindre än planerat. Den 5 oktober 1954 rapporterade *Pravda* att flera textil- och skofabriker vägrade att göra tillräckliga mängder barnkläder eftersom detta sortiment var mindre ”lönsamt”.

Staten pressar hela tiden fabriksledarna att minska kostnaderna för sin produktion, och dessa anstränger sig för att genomföra dem genom att systematiskt försämra kvaliteten på sina produkter, eftersom de är intresserade av de betydande bonusar som är knutna till kostnadsminskningarna. Den sovjetiska författaren S Turetskij¹¹⁶ beräknar att kostnaden för kasserade och defekta artiklar inom den tunga industrin uppgick till ”flera miljarder rubel per år”, av ett totalt producerat värde på omkring 100 miljarder (1940). Under första halvåret 1940 uppgick de kostnader som blev följden av expediering av defekta produkter till 5,3% av de totala produktionskostnaderna inom den mekaniska industrin och 6,5% inom metallindustrin. 15 år senare beräknades de årliga förlusterna av denna orsak till 6 miljarder rubel. Vid SUKP:s tjugonde kongress bedömde Frol Kozlov att Sovjetunionen årligen förlorade 25 miljarder rubel på oanvänt metallskrot.¹¹⁷

Byråkraterna är medvetna om att förverkligandet av planen är beroende av att ”deras” företag regelbundet förses med råvaror, tillsatsprodukter, elkraft, etc, och när de ställs inför den relativa bristen på dessa produkter försöker de säkra dem till sig själva genom att ständigt be om större mängder än de egentligen behöver, och bidrar därmed i sin tur till att öka bristen på dem.¹¹⁸ Detta fenomen har beskrivits av David Gullick och Joseph S Berliner, som båda två grundar sig på intervjuer med ett stort antal tidigare fabriksledare som har hoppat av till väst.¹¹⁹ Den sovjetiska tidskriften *Planovoje Chozjaistvo* har visat att ett antal företag begär 20-30% mer utrustning, automater, materiel, metall, trä, etc än vad deras behov och faktiska konsumtion är. En annan sovjetisk tidskrift, *Za Ekonomiju Materialov*, har noterat samma tendens att bygga upp avsevärda reserver av utrustning och materiel inom ministerierna själva. 1955 beräknade Bulganin dessa reserver av utrustning och materiel till 13,5 miljarder rubel. Enligt Saburov ”begär ministerierna och administrationen överdrivet mycket medel för investeringar ur statskassan. 1956 äskade de således om ytterligare tilldelningar av 60 miljarder (*sic*) rubel, mer än en tredjedel av det sammanlagda investeringsprogrammet 1956.”¹²⁰

I själva verket går denna benägenhet hos byråkraterna att ge sig själva en säkerhetsmarginal genom att bygga upp ”reserver” så långt att de försöker dölja och systematiskt underskatta sina företags produktionskapacitet. De sovjetiska författarna Alfejev och A Korotkov publicerade en artikel i tidskriften *Planovoje Chozjaistvo* med titeln: ”För fullständigt rapportering och utnyttjande av produktionskapaciteten”, vars titel redan i sig själv är talande. I artikeln ger man följande exempel: ”Inom ministeriet för kolproduktion används siffror över produktionskapaciteten i ett antal gruvor som ligger långt under den produktionskapacitet som faktiskt uppnås... Inom ministeriet för trä- och pappersindustrin låg de siffror över produktionskapaciteten som användes långt under den faktiska

115 *Kommunist*, nr 8 1953.

116 *Planovoje Chozjaistvo*, nr 8 1940, s 12.

117 *Pravda*, 25 februari 1956, *Pravda*, 4 februari 1959, Bienstock, Schwartz och Jugov, *op cit*, s 68-69.

118 ”Närhelst fabriken tvingas följa ett strikt program så kommer de att hamstra allt de kan – arbete, materiel och till och med färdiga produkter – för att kunna garantera leveranser enligt planen... Kineserna stack inte under stol med sina egna kampanjer mot att hamstra materiel. De höll med om att det var en ständig dragkamp mellan de centrala ministerierna, som kämpade mot bristen, och fabriken, som hade bestämt sig för att ha så stora lager som möjligt för att undvika att deras produktion hamnade i olag.” (Rapport till en ekonomisk konferens i Moskva, i *Soviet Studies*, vol IV, s 124.)

119 David Gullick, ”Initiative and Independence of Soviet Plant Managers”, i *American Slavic and Eastern European Review*, oktober 1952; Joseph S Berliner, ”The Informal Organisation of the Soviet Firm”, i *Quarterly Journal of Economics*, augusti 1952.

120 *Planovoje Chozjaistvo*, nr 2 1950, s 54; *Za Ekonomiju Materialov*, nr 5 1952; *Pravda*, 17 juli 1955; *Pravda*, 24 februari 1956.

produktionen.”¹²¹

Pravda Ukrainij från 4 augusti 1954 nämner ett antal kolgruvor där den faktiska produktionskapaciteten bara utnyttjades till 75-80%, eller till och med så lite som 50%. Den 30 juli 1956 skrev *Pravda* om flera stålverk som inte utnyttjade hela sin produktionskapacitet och tillade: ”På varje verk står enorma reserver oanvända.”

”I den sovjetiska pressen klagas det ständigt på fabriksledningens tendens att lägga fram planer som ligger under deras kapacitet, och deras oförmåga att producera rätt blandning av produkter”, skriver Joseph S Berliner i en sammanfattning av sina intervjuer med sovjetiska emigrantbyråkrater.¹²² Den sovjetiska författaren Arakelian nämner fallet med Kirovverken, där omkring 50 maskiner stod oanvända, en del sedan 1945 och vissa till och med sedan 1939!¹²³

En artikel i *Izvestija* den 3 mars 1953 ger ett annat typiskt exempel, tågfabriken Dzerzjinskij i Murom. Dyra maskiner som man hade krävt 2 eller 3 år tidigare användes fortfarande inte. Totalt stod maskinerna stilla i medeltal 25-30% av arbetsmånaden på grund av dålig fördelning av arbete och råvaror. På traktorfabriken A A Zjdanov i Vladimir förlorade man 1952 sammanlagt 57.000 arbetstimmar på grund av samma orsaker.

Under de förberedande diskussionerna inför SUKP:s 19:e kongress uppgav Malysjev, som vid den tiden ledde den sovjetiska tunga industrin, att maskinindustrin bara använde 35-40% av sin årliga kapacitet på grund av återkommande produktionsavbrott.¹²⁴ 1957 tillkännagav Chrusjtjov att det fanns mer än 25.000 för många fräsmaskiner i de sovjetiska företagen.¹²⁵ Men vid den 21:a kongressen uppgav A Aristov siffrorna 60.000 fräsmaskiner och 15.000 mekaniska pressar ”som under årtal ligger i förråd eller rostar på fabriksgårdarna”. Denna anhopning av oanvänd utrustning underlättas av sedvänjan att inte räkna in avskrivningarna för denna utrustning i produktionskostnaderna för de artiklar som produceras.¹²⁶

De ständiga falska rapporter som byråkraterna lägger fram är en del av samma byråkratiska teknik att få ett försvar av deras privata intressen att gå ihop med planeringens krav.

Hela denna situation antyder att byråkraterna inte har något intresse av en *övergripande förbättring* av den nationella ekonomin. Varje företag försöker uppfylla planen – vissa delar av planen – utan hänsyn till vilka återverkningar deras metod att göra det har på ekonomin i sin helhet. Det är därför det under 25 år med monoton regelbundenhet har följt kampanj på kampanj ”för att strikt uppfylla planen”, ”för att skära ner produktionskostnaderna”, ”för ökad sparsamhet med råvaror”, ”för ökad användning av produktionskapaciteten”, ”för mer rationellt användande av reserverna”. Varje framgång på en ”front” har vanligtvis förvärrat läget på en annan. Översättningen av ett arbete som gavs ut i Ungern 1957 (Janos Kornai, **Overcentralization in Economic Administration** [Övercentrali-

121 *Planovoje Chozjaistvo*, nr 2 1950, s 38.

122 *Quarterly Journal of Economics*, augusti 1952.

123 A Arakelian, i *Voprosij ekonomiki*, nr 5 1951. Byråkraterna har ett ännu mer direkt intresse att rapportera en lägre produktionskapacitet än den som verkligen existerar. Det är att de viktigaste bonusarna de får framförallt ökar när produktionen överskrider planen. Siffrorna i planen baseras på företagets angivna produktionskapacitet. Ju lägre den är desto mer kommer den faktiska produktionen att överskrida planens uppsatta mål, och desto större blir den bonus som byråkraterna får.

Av samma orsak är teknikerna ofta inte särskilt benägna att på eget initiativ förändra de tekniska processerna: ”Efter införandet av tekniska innovationer kommer planen att skruvas åt ännu hårdare, och därmed kommer chansen att uppfylla planen och få bonus att minska.” (*Voprosij ekonomiki*, nr 1 1959.) För att motverka denna konservativa tendens verkar de sovjetiska myndigheterna nyligen ha infört betalning för att använda patent, som ska registreras till förmån för den enskilda uppfinnaren. (*Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung*, 16-17 januari 1960. Se även E Lipinski, ”Il 'modello' dell'economia socialista”, i *Vecchia e nuova pianificazione economica in Polonia*, s 170-71.)

124 *Izvestija*, 9 oktober 1952.

125 *Pravda*, 9 maj 1957.

126 *Voprosij ekonomiki*, nr 7 1958.

sering inom den ekonomiska ledningen]) bekräftar på ett slående sätt denna diagnos. *The Guardian* sammanfattar situationen så här:

Den noggranna kvantitativa specificeringen av planen gjorde den alltför stelbent, eftersom den inte tog med kundernas föränderliga behov i beräkningen... Om man istället använde värdesiffror så uppmuntrades en förändring av produktionen i riktning mot artiklar med högre värde. På samma sätt innebar ett försök att hålla kontroll på effektiviteten med hjälp av arbetsindex att produktionen av arbetsintensiva varor hämmades. Mätning av planerade kostnadsminskningar uppmuntrade till att offra kvaliteten och minska variationen, och bromsade införandet av nya produkter. När den snedvridning som dessa index gav upphov till blev uppenbar, frestades planerarna att införa fler kontrollindex för att rätta till snedvridningen, tills det fanns så många index att både planerarna och de planerade var fullständigt förvirrade över deras innebörd.¹²⁷

Vi måste tillägga att de sovjetiska myndigheterna, i ett försök att hitta tekniker som kommer att göra det möjligt att på ett *samlad* sätt uppnå de planerade ekonomiska framstegen, och för att undvika att resurser på ett överdrivet sätt sätts ur funktion (vid SUKP:s 21:a kongress talade Zaszjadko om att 179 miljarder rubel hade investerats i ofullbordade byggnadsprojekt,¹²⁸ och Arzumanjan nämnde siffran 160 miljarder gamla rubel som hade ”frusits” i början av 1964, att jämföra med siffran 300 miljarder rubel för de totala investeringsfonderna samma år),¹²⁹ har föreslagit att man ska använda *profiten*, det vill säga skillnaden mellan produktionskostnaderna och det man får in från försäljning, istället för det totala produktionsvärdet som den viktigaste måttstocken på hur planen har uppfyllts, och att man avsevärt ska minska antalet kvantitativa mål för företagen. Samtidigt ska företagsledarnas rättigheter utvidgas betydligt, både i förhållande till den centrala administrationen och arbetarna.

Det är innebörden i den så kallade Libermanreformen som absolut kommer att ge positiva resultat på konsumtionsvaruområdet (bättre anpassning till kundernas smak), men vars effekter inom kapitalvarusektorn troligen kommer att bli mycket mer tveksamma. Dessutom kommer en aldrig så liten tillämpning av dessa reformer att nödvändiggöra en fullständig omarbetning av prissystemet,¹³⁰ och att investerade medel belastas med *ränta* för att beräkna ”vinsten” på olika investeringsprojekt – beräkningar, som om de genomförs konsekvent riskerar att ge investeringarna i den sovjetiska planeringen element av ”spontan inriktning”.¹³¹

Systemet med enskild lönsamhet för företagen, kombinerat med det system med strikta priser som slås fast i planen, löser alltså inte motsättningen mellan ekonomins planerade karaktär och byråkraternas personliga intressen som den främsta drivkraften för att uppfylla planen, utan förvärrar den snarare. Om den sovjetiska ekonomin trots det har uppnått stora framgångar, så beror det framförallt på att en planerad utveckling av offentlig ägda produktionsmedel är överlägsen alla tidigare produktionsätt.

Den byråkratiska förvaltningens motsättningar

Motsättningen mellan den sovjetiska ekonomins planerade karaktär och byråkraternas personliga intressen som den främsta drivkraften för att uppfylla planen, är den viktigaste motsättning som införts i den sovjetiska ekonomin som ett resultat av dess specifikt byråkratiska förvaltningsform.¹³²

¹²⁷ *The Guardian*, 22 oktober 1959.

¹²⁸ Vid SUKP:s centralkommittémöt i januari 1961 medgav Chrusjtjov att den berömda Bratskdammen, som hade byggts till enorma kostnader, fortfarande inte hade tillräckligt med konsumenter av den mängd elektricitet som den producerade. (Se *Pravda*, 23 januari 1961.)

¹²⁹ A Arzumanjan, i *Pravda*, 24 februari 1964.

¹³⁰ Se Henri Denis och Marie Lavigne, **La probléme des prix en Union soviétique**, passim.

¹³¹ A Zverev, i *Pravda*, 24 januari 1959.

¹³² I detta sammanhang skriver Oskar Lange om den sovjetiska ekonomins ”byråkratiska degeneration”, och pekar på att regeringen är intresserad av ”att dölja den del av nationalinkomsten som går till byråkratin.” (O Lange och F M

Effekterna av detta kombineras med två motsättningar som beror på denna byråkratiska förvaltning: å ena sidan motsättningen mellan produktivkrafterna höga utvecklingsnivå och den ringa tillgången på konsumtionsvaror, och å den andra motsättningen mellan behovet av fullständig planering och den skada som den byråkratiska hypercentraliseringen orsakar.

Den byråkratiska förvaltningen ledde till en överdriven ackumulationstakt som innebar stora uppoffringar för den stora massan av sovjetiska producenter och konsumenter. Produktivkrafternas tillväxt under de fyra första femårsplanerna åtföljdes av en oerhörd brist på konsumtionsvaror – en brist som i och med industrialiseringens utveckling har tenderat att minska *absolut* men också att bli värre *relativt*, eftersom de miljontals producenternas krav har ökat under samma period. Under dessa förhållanden av brist på konsumtionsvaror har det oundvikligen uppstått en ”parallell marknad”, hemlig produktion och en rad ekonomiska aktiviteter utanför planens kontroll. Enkel varuproduktion återföds hela tiden i den planerade ekonomins springor.

Så länge företagsledningens ansvar är begränsat sträcker sig inte denna parallella marknad utanför konsumtionsvaruområdet. Men i och med införandet av principen om enskild lönsamhet för företagen är det oundvikligt att den kommer att utvidga sig till produktionsvaruområdet – så länge även detta område domineras av relativ brist på utrustning, råvaror etc. För att få sin bonus¹³³ måste en viss byråkrat uppnå en bestämd produktionsnivå till ett visst datum. Som vi redan har nämnt försöker han därför säkerställa att han har tillgång till den nödvändiga mängden råvaror genom att göra överdrivna äskanden till myndigheterna och systematiskt underskatta sitt företags produktionskapacitet. Men de högre myndigheter som ska dela ut de råvaror och den utrustning som de vet att det är brist på, verkar i motsatt riktning. Resultatet är en ständig dragkamp där fabriksledningarna inte tvekar att erbjuda högre priser än de som slagits fast i planen för att få det de behöver.¹³⁴ Trots de formella order som förbjuder denna praktik *övervakar* de högre myndigheterna *noggrant alla köp- och säljtransaktioner som sker mellan företagen*.

I flera år försökte byråkraterna bli av med denna alltför hårda övervakning. Till sist antog SUKP:s 18:e konferens i februari 1941 viktiga beslut i denna riktning.¹³⁵ Från och med denna tidpunkt blev systemet med *direkta kontrakt* mellan företagen och den centrala ledningen (*glavki*) allmänt. Plötsligt fick förhandlingar och konkurrens en överväldigande betydelse för leveransvillkoren. Samtidigt ”försökte företagen slippa undan de planerade uppgifterna och de beställningar som de överordnade *glavki* hade utfärdat till dem och ingick formella överenskommelser med varandra. På detta sätt lyckades de uppfylla och överskrida sina planer ur penningssynpunkt, samtidigt som de kringgick distributionsplanernas krav.”¹³⁶

Taylor, **On the Economic Theory of Socialism**, Minneapolis (Minnesota) : University of Minnesota press, 1948, s 97.

133 Dessa bonusar uppgår till avsevärda summor. För perioden 1948-1952 har Berliner sammanställt följande tabell:

	<i>Bonusar i % av direktörens och chefsingenjörernas grundlöner</i>	
	<i>För att uppfylla planen</i>	<i>För varje % över uppfyllandet</i>
Maskinindustri	22-37	2-4
Motorfordon	20-30	2-4
Kolgruvor	100	10
Kemisk industri	75	8

En direktör i den kemiska industrin som överskrider planen med 3% *fördubblar* alltså sin lön. Skillnaden mellan att uppfylla planen till 98% och till 103% innebär en löneskillnad på 50% för en direktör på en mekanisk maskinverkstad.

Med en förordning i juli 1959 ökade man betydelsen av bonusar för att uppfylla och överskrida planen när det gällde att skära ner på produktionskostnaderna jämfört med bonusar för att uppfylla och överskrida planen för fysisk produktionsvolym och producerat bruttovärde.

134 Bienstock, Schwartz och Jugov, *op cit*, kap XIX, s 62.

135 *Ibid*, s 11.

136 H Berman, **Justice in Russia**, s 72. Vid ett antal tillfällen har den sovjetiska pressen publicerat artiklar som krävde att ”direktörernas rättigheter ska öka”. (*Gudok*, 31 augusti 1957, *Novij Mir*, nr 7 1957.) Den 29 juni 1957 väckte

På grund av detta utfärdade Sovjetunionens ministerråd den 21 april 1949 en förordning som införde systemet med ett *årligt övergripande kontrakt* mellan *glavki* och andra centrala organ, där kontrakten mellan företagen måste passa inom ramen för detta övergripande kontrakt.¹³⁷ Men med tillåtelse från ett ministerium går det att behålla systemet med direkta kontrakt jämsides med systemet med årliga övergripande kontrakt.¹³⁸ Även efter Chrusjtjovs reformer vidmakthölls i det stora hela detta system, och en hel del råvaror och utrustning, inklusive reservdelar, går bara att få tag på med hjälp av ett *tilldelningscertifikat (narjad)*.¹³⁹

Efter en lång och ihärdig kampanj från fabriksledarnas sida ökades till sist deras självständighet, och i och med de industrireformer som infördes av Kosygin (SUKP:s centralkommittémöte i september 1965) återupprättades gradvis systemet med direkta kontrakt mellan ”leverantörer” och ”kunder”.

Sovjetbyråkraterna agerar hela tiden under trycket från den relativa brist på råvaror och utrustning som hotar uppfyllandet av planen,¹⁴⁰ och nöjer sig inte med att kämpa om inflytande inom ramen för lagliga ”kontrakt”. De genomför en formlig olaglig jakt på dessa åtråvärda varor. Således växer det fram en parallell produktion och handel ”bakom ryggen” på den planerade ekonomin.

I sin rapport till SUKP:s 19:e kongress bekräftade Malenkov att sådana fenomen existerade, och nämnde att vissa fabriker inte lyckades uppfylla planen därför att de bara försökte uppfylla den under övertidsperioder (*sic*), medan de arbetade med privata order på dagarna.

Den viktigaste figuren på den parallella marknaden för produktionsmedel är *tolkatj* (”fixaren”), en mer eller mindre illegal mellanhand som formellt inte är knuten till något speciellt företag, utan reser land och rike runt och gör upp olagliga ”överenskommelser”. Den 30 mars 1952 gjorde den satiriska tidskriften *Krokodil* en lysande karikatyr av denna person, tillsammans med en kort dikt där vi fick höra att han kan ordna fram allt: järn, tegel, timmer, spikar... Den teknik som används är nästan alltid *blat*, som betyder att muta de högre myndigheterna. Det är inte förvånande att det på Stalins tid spreds att ”*blat* är starkare än Stalin”. Frågan om *tolkatj* väcktes från många håll under de förberedande diskussionerna inför SUKP:s 20:e kongress (se *Pravda* under februari 1956).

Chrusjtjovs reformer löste inte problemet. En artikel som publicerades av en sovjetisk tidskrift den 15 maj 1960 bedömde att fabriker i *sovnarchoz*-området Dnjeppetrovsk under 1959 fick besök av 7.000 (!) *tolkatji*.¹⁴¹

Den skada som orsakades av den byråkratiska hypercentraliseringen var lika allvarlig. Eftersom de centrala ministerierna försöker reglera fabrikernas leveransproblem in i minsta detalj på samma gång som de svartsjukt bevakar sina departements privilegier, så kan det slumpa sig att företag som Kirovs turbin- och generatorfabrik i Charkov måste skicka ansökningar till 150 olika leverantörer utspridda över hela Sovjetunionen.¹⁴² Varje år skickar en stad som Leningrad nästan 100.000 ton metallprodukter till andra städer, medan motsvarande halva denna mängd samtidigt skickas från andra centra till Leningrad.¹⁴³ Under diskussionerna vid SUKP:s 19:e kongress nämndes ännu mer löjliga exempel:

Den elektriska utrustningsfabriken i Novosibirsk är fullt förmögen att producera tackjärn,

Izvestija denna fråga med hänsyn till problemet med direkta uppgörelser mellan företagen. En artikel i *Kommunist* (nr 3 1959) ger intryck av att den officiella uppfattningen nuförtiden accepterar ”största möjliga grad av direkta förbindelser mellan fabriker som levererar och fabriker som köper”.

137 Om inte dessa kontrakt fullföljs blir det ett oräkneligt antal skadeståndskrav och åtal. Många företag är helt upptagna av medlingar och rättegångar. (*Kommunist*, nr 3 1959.)

138 J Baranov, *The Economic Contract*, citerad i H Berman, **Justice in Russia**, s 72.

139 Nove, *op cit*, s 37.

140 Bergson, **Soviet Economic Growth**, s 29-30.

141 Nove, *op cit*, s 202.

142 *Izvestija*, 13 juni 1952.

143 *Pravda*, 10 oktober 1952.

smidesartiklar och andra sorters metallartiklar. Ändå kan inte denna fabrik ta emot order på dem. Saken drivs absurd långt. Enligt ministeriets planeringsdepartement beräknar man fabriken lönefonder enbart på grundval av produktionen av beståndsdelar, och utesluter alla färdiga produkter. Fabriken kan inte vidmakthålla produktionen utan order från mycket avlägsna kraftverk... [och i avsaknad av dessa] tvingas den på ett konstgjort sätt skära ner sin egen produktion.¹⁴⁴

Departementsegoismen har lett till uppkomsten av ”tusentals” små byggföretag, små garage, små kraftverk som verkar oberoende av varandra under eländiga lönsamhetsförhållanden¹⁴⁵ (se Chrusjtjovs tal som publicerades i *Pravda* den 8 maj 1957). Inrättandet av *sovnarchozj* ersatte departementsegoismen med regional egoism.¹⁴⁶ Det leder till ett enormt slöseri och ökade administrativa kostnader. Bara de sovjetiska ministeriernas anskaffnings-, lager- och transportkontor gjorde 1955 av med 16,6 miljarder rubel i administrativa kostnader, eller 17% av hela de budgeterade investeringarna inom industrin.¹⁴⁷ Det var därför *sovnarchozj* avskaffades vid SUKP:s 23:e kongress, och de så kallade ”industriella” ministerierna återinfördes. Det nya ledningssystemet är en kombination av hårdare centralisering i toppen och ökad självständighet för de enskilda företagen – och kommer oundvikligen att ersätta den regionala egoismen med de enskilda företagens egoism.

Precis som i varje ekonomi under övergångsperioden utgörs den grundläggande motsättningen i den sovjetiska ekonomin av motsättningen mellan det icke kapitalistiska produktions sättet och de borgerliga fördelningsnormerna. Men den byråkratiska förvaltningen av ekonomin har lett till att denna motsättning har blivit extrem och fått en ytterst antagonistisk karaktär. Den har utvecklats till en motsättning mellan produktionsmedlens karaktär av bruksvärden och konsumtionsvarornas karaktär av bytesvärden, och till en motsättning mellan pengarnas rena roll som redovisningsmedel på produktionsmedelsområdet och den roll som verklig motsvarighet till varor som pengarna behåller på konsumtionsvaruområdet. Principen om individuell lönsamhet för företagen återinför pengar som ett verkligt betalningsmedel på produktionsmedelsområdet. Därmed börjar en tendens till varuproduktion och varucirkulation att åter göra sig gällande på produktionsmedelsområdet, med allt vad det innebär – en tendens för själva planeringen att bli desorganiserad.

Byråkratisk förvaltning och arbetsförhållanden

Om man räknar in det enorma slöseri som byråkratins förvaltning av ekonomin innebär, så har planeringen i Sovjetunionen genomförts med en ackumulationstakt där producenternas levnadsstandard till en början inte ökade utan sänktes betydligt. Under dessa förhållanden blev ett politiskt och ekonomiskt tvång (sänkning av den grundläggande minimilönen under existensminimum) administrationens viktigaste verktyg för att tvinga arbetarklassen att öka produktiviteten. Byråkratins strävan efter avkastning medförde att den sociala ojämlikheten hela tiden ökade och till att det infördes en allt hårdare arbetslagstiftning.

Inkomstskillnaderna mellan utbildade arbetare med de lägsta lönerna (sopare, portvakter, nattvakter, etc) och höga ingenjörer var 1935 1 till 20.¹⁴⁸ 1951 fann en delegation av belgiska fackföre-

¹⁴⁴ *Izvestija*, 23 september 1952.

¹⁴⁵ Enligt *Kommunist* (nr 8 1954) är bara 6,6% av byggföretagen lönsamma. Gosplans ledare Novikov sade vid den 21:a kongressen att 100.000 (!) små kraftverk med 800.000 anställda producerade elektricitet till ett pris av mellan en och två rubel per kilowattimme, medan de stora kraftverken som producerade 90% av all elektricitet, bara sysselsatte 200.000 personer och hade produktionskostnader på bara 8 kopek per kilowattimme!

¹⁴⁶ Under de första nio månaderna 1960 tillhandahöll exempelvis metallföretagen i Ukraina sina ukrainska kunder med 132.000 ton metall och 21.000 ton stålrör mer än vad planen krävde, medan deras leveranser till övriga republiker var lägre än planen med avseende på 82.000 ton valsat stål och 18.000 stålrör. (Bergson, **The Economics of Soviet Planning**, s 155, som citerar den sovjetiska författaren Loktjin.)

¹⁴⁷ *Voprosij ekonomiki*, nr 4 1957.

¹⁴⁸ Jugov, *op cit*, s 165.

ningsmedlemmar som besökte Sovjetunionen liknande skillnader: sopare hade en bruttomånadslön på 300 rubel, sektionsledare i en masugn hade 3.000 rubel och en ingenjör 5.000 rubel.¹⁴⁹ Den brittiska delegationen till en ekonomisk konferens i Moskva i april 1952, som leddes av personer som var mycket välvilligt inställda till den sovjetiska regeringen, rapporterade lite mindre uttalade skillnader vad gäller grundläggande bruttolöner: 300 rubel per månad för sopare, 700-800 för en lastbilschaufför, 2.500 för en tekniska sektionsledare på ett ministerium. Officiella sovjetiska siffror för 1958-1959 visar en spridning av månadslönen från 342 rubel för grovarbetare till 2.800 rubel för en direktör inom den kemiska industrin – givetvis utan att ta med bonusarna i beräkningen!¹⁵⁰ Men ju högre man kommer i den byråkratiska hierarkin desto viktigare tillskott utgör bonusarna till lönen. Samma rapport från den brittiska delegationen till den ekonomiska konferensen i Moskva i april 1952 visar att den *totala* bruttomånadslönen för ledaren för ett stort företag i Moskva uppgick till 7.000-8.000 rubel.¹⁵¹

Bland arbetare i ordets egentliga mening har det införts mycket betydande inkomstskillnader, och det går att tänka sig konsekvenserna av detta när det gäller arbetarklassens inre sammanhållning. Maurice Dobbs påstående¹⁵² att spridningen mellan lägsta och högsta lönenivå för arbetare är en till fyra motsägs i hans egen bok: på sidorna 92-94 nämner han att den lägsta lönen 1936 var 110 rubel per månad, medan yrkesutbildade icke stachanovitiska arbetare tjänade 500 rubel och stachanoviter ibland tjänade lika mycket på en vecka som tidigare under en månad. Tidskriften *Voprosij Ekonomiki*¹⁵³ rapporterade 1959 att yrkesutbildade arbetare hade åtta gånger högre lön än utbildade.

Denna oerhörda skiktning av arbetarnas inkomster drev ner basnivån under existensminimum och tvingade gifta kvinnor att arbeta för att skaffa sig de enklaste existensmedel. Under hela Stalinperioden var det den viktigaste metoden för att stimulera en ökad produktion.

Ackordsarbetet blev utbrett.¹⁵⁴ Arbetsnormerna ökade successivt. Lönenivåerna steg mycket mindre än produktiviteten när denna steg.¹⁵⁵ Kampen för att intensifiera arbetet fick ofta företräde framför kampen att öka produktiviteten genom att rationalisera de tekniska metoderna och organiseringen av arbetet.¹⁵⁶ Icke desto mindre var de fysiska ansträngningarna vanligtvis mindre intensiva än i de utvecklade kapitalistiska länderna. Även om stachanovismen verkligen ökade arbetsproduktiviteten så uppnådde den detta resultat genom att öka arbetarklassens skiktning. Stachanov ökade själv sin produktion av kol genom att han enbart arbetade med hackan, och därmed tvingade ett antal av sina arbetskamrater att bara skyffla iväg kolet.¹⁵⁷

Stachanovitarbetarnas viktigaste bidrag var den tydliga skillnaden mellan den grundläggande processen och de bidragande och kompletterande arbetena. Det tillät dem att befria de högt utbildade arbetarna från behovet att genomföra funktioner som skulle utföras av de mindre utbildade männen.¹⁵⁸

Men som följande siffror visar är det uppenbart att arbetsproduktiviteten redan från början av den sovjetiska planeringen gjorde enorma framsteg genom att kopiera de utvecklade kapitalistiska

149 *Le Peuple*, 18 september 1952.

150 Citerat i Bergson, *op cit*, s 108, 113.

151 *Bulletin of the Institute of Statistics*, Oxford september-oktober 1952.

152 Dobb, *Soviet Planning...*, s 93.

153 *Voprosij Ekonomiki*, nr 1 1959.

154 Den procentuella andelen lönarbetare inom industrin som betalades på basis av ackordsarbete steg från 57,5% 1928 till 76,1% 1936 och 77% 1953. Som ett resultat av reformerna under perioden efter Stalin har siffran minskat – till 72% 1956 och 60% 1961. (Bergson, *op cit*, s 110.)

155 Dobb, *Soviet Planning...*, s 86.

156 Jugov, *op cit*, s 182.

157 Detta erkänns i den nya utgåvan av **Sovjetunionens kommunistiska partis historia**, som uppger att stachanovismen innebar en ”riktig arbetsfördelning i produktionen, de kvalificerade arbetarnas befrielse (!) från andrarangens hjälparbete...” (**Sovjetunionens kommunistiska partis historia**, Arbetarkultur 1962, s 519).

158 Bajkov, *op cit*, s 336.

ländernas maskiner och arbetsmetoder:

Årlig produktion av gjutjärn per anställd arbetare (ton)

	1913	1929	1937
Ryssland	205	240	756
Storbritannien	356	366	513
USA	811	1729	1620
Tyskland	-	-	612

Årlig produktion av kol per gruvarbetare (ton)

		1929	1937
Ryssland		179	370
Frankrike		-	195
USA		844	730
Tyskland		325	435 ¹⁵⁹

Den amerikanske ekonomen Walter Galenson drog slutsatsen att den sovjetiska industrins produktivitet redan innan kriget höll på att komma ikapp den brittiska industrin, och var omkring 40% av USA:s. Abram Bergson bedömde att arbetsproduktiviteten och det investerade ”kapitalets” produktivitet i Sovjetunionen 1960 per enhet var 54,9% av siffran för USA.¹⁶⁰

De allra grävsta metoder användes för att påtvinga de nyanlända arbetarna från byarna en ”socialistisk arbetsdisciplin” under deras lärotid. ”1933 förklarade fackföreningarnas allryska centrala råd... att RKK:s (Löne- och konfliktkommissionen på fabrikerna) godkännande av de normer och löner som hade införts av företagsledningen utifrån principen om en ledare var oacceptabelt.”¹⁶¹ Från och med då fanns det inga verkliga kollektivavtal eller förhandlingar när det gällde arbetsnormer och löner, som hädanefter ensidigt skulle avgöras uppifrån.

1935 ägde den sista öppna konflikten rum mellan den fackliga ledningen och administrationen för ett stort företag (lokomotiv- och järnvägsvagnsfabriken *Krasnij Profintern* nära Bryansk) angående en företagslednings ensidiga beslut. Trots att fackföreningen hade lagen på sin sida fördömdes den hårt av SUKP:s centralkommitté.¹⁶² Även om det på papperet finns många organ och myndigheter som ska skydda de sovjetiska arbetarna mot byråkraternas maktmissbruk, så finns det speciella disciplinära lagar som avskaffar dessa möjligheter inom ett antal viktiga industrisektorer.¹⁶³

Från och med denna tidpunkt var den sovjetiska arbetslagstiftningen utan tvekan den hårdaste i världen. Den hade en öppen tvångsinriktning, speciellt efter de påbud och förordningar som infördes 1938-1941 och vilka behölls efter krigsslutet.¹⁶⁴ lagarna och påbuden från den 20 december 1938 angående införande av arbetspass; från den 28 december 1938 angående straff för alltför sen ankomst till arbetet och avskaffande av sociala understöd för arbetare som gjorde sig ”skyldiga” till sådana ”brott”;¹⁶⁵ från den 26 juni 1940 angående att flytta från jobb till jobb och frånvaro från

159 Bienstock, Schwartz och Jugov, *op cit*, s 76-77.

160 Bergson, *op cit*, s 341.

161 Aleksandrov, *Sovietskoje Trudovoje Pravo*, [Sovjetisk arbetslagstiftning], citerat i *Soviet Studies*, vol III, s 92.

162 S Schwartz, **Labor in the Soviet Union**, s 303-307.

163 *Soviet Studies*, vol II, s 385. Sådana lagar existerar till exempel för maskinindustrin. (*Trud*, 15 april 1950.)

164 Aleksandrov, **Lehrbuch der sowjetischen Arbeitsrecht**, s 43, 106, 142-143, 267-269.

165 Det bör nämnas att sjukersättningen är dubbelt så hög för fackföreningsmedlemmar som för icke medlemmar. För fackföreningsmedlemmar varierar den beroende på hur länge man varit anställd på samma företag, enligt följande schema:

Anställningslängd	i % av lönen		
	1938	1948	1955
Upp till 6 månader	0	0	0

arbetet, som bestraffades med fängelse om den översteg 20 minuter (!); från den 18 januari 1941, angående disciplinen på arbetsplatserna, etc.¹⁶⁶ Förordningen från 26 juni 1940 förbjöd arbetarna att byta arbetsplats annat än när de blev tvungna till det, under villkor som stadgades i förordningen.¹⁶⁷

Enligt ett beslut i Sovjetunionens högsta domstol jämställdes vägran att arbeta av fabriksledningen beordrad övertid, och till och med vägran att följa order att arbeta på lagligt lediga dagar, med frånvaro från arbetet och bestraffades med löneavdrag eller fängelse – trots att sådana order är olagliga enligt sovjetisk lag! Trots att detta beslut togs 1941 införlivades det hädanefter i de aktuella förordningarna.¹⁶⁸

Den byråkratiska ledningens brutala och godtyckliga karaktär, som är oundviklig under ett fördelningssystem som grundas på betydande privilegier samtidigt som det fortfarande är akut brist på viktiga livsförnödenheter, ledde till oerhörda sociala spänningar. Därav följde den terrorism som staten utövade mot sina undersåtar, systemet med tvångsarbetsläger,¹⁶⁹ och den viktiga roll som spelas av den politiska polisen på det sociala livets samtliga områden.

Genom att medvetet välja att inte grunda sig på arbetarmassornas intressen för att ge industrialiseringen en nödvändig impuls utan istället på privilegierade minoriteters intressen, så skapade de sovjetiska ledarna ett ytterst uppskiktat samhälle. Enligt officiell statistik minskade andelen arbetare bland medlemmarna i Högsta sovjet från 45% 1937 till 42 1946 och 35 1950. I Moskvasovjeten var siffran 29% 1953.¹⁷⁰ I Unionens sovjet var bara 10% av delegaterna arbetare 1950, och 80% var tjänstemän, antingen inom staten, partiet eller de väpnade styrkorna.

Vid SUKP:s 20:e kongress var mindre än 20% av delegaterna ”direkt anställda inom industrin eller transportnäringen”. Ändå var denna siffra 2,7 gånger högre än vid den 19:e kongressen!¹⁷¹ Avskaffandet av gratis gymnasie- och högre utbildning 1940 bidrog kraftigt till denna minskning. Bienstock och Schwartz visar att andelen studenter som var arbetare eller barn till arbetare redan innan detta hade sjunkit från 46,6% 1931 till 33,9% 1938, trots att andelen arbetare inom den sysselsatta befolkningen hade ökat betydligt.¹⁷²

Ett oräkneligt antal bevis från sovjetiska källor vittnar om det faktum att byråkratin har blivit en kast som är klart medveten om sina speciella intressen. Man stöter ofta på omnämmanden av direktörer som talar om ”sina” fabriker och ”sina” maskiner (se till exempel *Literaturnaja Gazeta* den 27 november 1951, och pjäsen ”Moskvafiguren” av Anatol Safronov, som publicerades i januarinumret av *Oktjabr* 1949. Se även karikatyren i *Krokodil* nr 23 1957). *Pravda* den 5 januari 1950 skrev om ”den rädsla och de hotelser” som utgjorde grunden för förhållandet mellan arbetare och företagsledning. ”Företagsledningen trampar på arbetslagstiftningen” skrev *Trud* den 2 februari 1957 om traktor- och motorfordonsindustrin. Samma tidning använde samma formulering den 8 september 1953, i en mer allmän framställning. ”Det finns fortfarande en mängd(!) företagsledare som fräckt trampar på de sovjetiska medborgarnas rättigheter.”

6 månader till 3 år	50-60	50	50
3 till 5 år	80	60	60
5-6 år	80	80	70
6-8 år	100	80	70
8-12 år	100	100	80, etc.

166 Dobb, *Soviet Planning*..., s 98-102.

167 Aleksandrov, *Lehrbuch*..., s 142-143.

168 Aleksandrov, *Labor Legislation, Commentaries to the Labor Legislation of the USSR, and the Labor Code of the RSFSR*, Moskva 1947, citerad i S Schwartz, *op cit*, s 109.

169 På grundval av hemliga sovjetiska dokument bedömer Naum Jasny (i *Journal of Political Economy*, oktober 1951) att antalet tvångsarbetare var 3,5 miljoner 1941, och att deras produktion utgjorde 1,2% av Sovjets industriproduktion. Omedelbart efter kriget var denna siffra mycket högre.

170 *Moskovskaja Pravda*, 5 mars 1953.

171 *Pravda*, 7 februari 1956.

172 Bienstock, Schwartz och Jugov, *op cit*, s 111.

Byråkrater ”vägrar godta andra poster än den som chef”. De uppfostrar sina barn till ”överklass-ungdom” som får 1000 rubel i fickpengar varje månad – mer än en genomsnittlig arbetarlön. Deras ”tjänstebilar” tar dem till deras *datjor* och på semester. *Datjorna* kostar hundratusentals rubel, de utgör en verklig ”kapitalinvestering” som gör det möjligt för deras arvingar att ”leva på inkomst av kapital” om de säljer dem ”med vinst”. Författaren till den artikel som vi just har citerat räknar upp följande personer som ägare till dessa *datjor*:

Författare, målare, skådespelare, vetenskapsmän och andra personer som regeringen har prioriterat... Fabriksledare, ledande ämbetsmän för kooperativ, offentliga restauranger, byggnadsorganisationer och kommunala tjänster... privata advokater.¹⁷³

Det byråkratiska förvaltningssystemet och det brutala underkastandet av arbetarna under byråkratin innebär ett ofantligt slöseri med samhällsoverskottet, även ur rent ekonomisk synvinkel.¹⁷⁴ Enligt aktuell statistik arbetar en tredjedel av löntagarna i Sovjetunionen på kontor. Förekomsten av denna enorma byråkrati både minskar producenternas konsumtionsmedel och avleder en stor del av det samhälleliga överskottet i icke produktiv konsumtion.

Den bristande proportion mellan den lätta och den tunga industrins utveckling som ligger bakom den byråkratiska formen av förvaltning, har blivit en djupgående svaghet i det ekonomiska systemet. Återverkningarna på den tunga industrins egen utveckling – i synnerhet den hämning av producenternas produktivitet och skapande insatser som det medför – blir allt större.

Men i samma mån som produktivkrafterna utvecklas, producenternas allmänna tekniska färdigheter och kulturella nivå ökar, och arbetarklassens relativa vikt inom befolkningen i sin helhet blir större, så känns byråkratin godtycke och förtryck alltmer outhärdligt för arbetarmassorna. För att den planerade ekonomin ska ta ett nytt språng framåt krävs det mer frihet, mer initiativ, mindre styrning uppifrån, mer spontan aktivitet bland de stora massorna av producenter. Men Stalinregimen förnekade i stor utsträckning dessa friheter även för byråkratin själv. Från och med 1950 mognade således villkoren för Chrusjtjovperiodens reformer.

För att öka industriproduktiviteten och undanröja en av de viktigaste orsakerna till det folkliga missnöjet, avskaffades tvångsarbetslägren till stor del och arbetslagstiftningen mildrades avsevärt. Straffen för sen ankomst och frånvaro avskaffades. Fackföreningarna återfick vissa rättigheter i fråga om att kontrollera avskedanden – som berodde på automatiseringar – arbetsnormer, lönenivåer etc. De sociala ojämlikheterna minskade något genom att de lägsta lönerna höjdes och gymnasie- och högre utbildning åter blev gratis. Samtidigt uppträdde åter en viss mängd så kallad friktionsarbetslöshet.

Slutligen tenderade den avsevärt ökade produktionen av varaktiga konsumtionsvaror och enorma ansträngningar vad gäller bostadsbyggande att något minska den bristande proportionen mellan produktivkrafternas utveckling och folkets låga levnadsstandard. Mellan 1950 och 1958 ökade den

173 *Zarja Vostoka*, Tbilisi, 25 september 1953; *Komsomolskaja Pravda*, 19 november 1953; *Bakinskij Rabotji*, 31 juli 1954; *Izvestija*, 7 augusti 1959.

174 De sovjetiska tidskrifterna *Voprosij Ekonomiki* och *Industria* (organ för den tunga industrin) jämförde i början av kriget antalet arbetare i ett sovjetiskt och ett amerikanskt företag av samma storlek. Resultatet var alarmerande. På kraftverket Kemerovo, som gav samma spänning och använde samma produktionsmetod som South Amboy i USA, fanns det 480 arbetare jämfört med bara 51 på det amerikanska kraftverket. I en kolgruva som utgjorde en del av trusten Kizelugol (Ural), och som producerade hälften av den mängd kol som utvanns i en jämförbar gruva i Pennsylvania (Pittsburg Coal Company), fanns det dubbelt så många gruvarbetare, tre gånger så många arbetare ovan jord, åtta gånger så många kontorsarbetare, och elva gånger så många anställda inom förvaltning och övervakning! Enligt en annan sovjetisk tidskrift, *Sotsialistitjeskoje Zemeledelije*, fanns det åtminstone 1½ miljon bokförare, kontrollanter, budbärare etc för många på kolchoserna. (Jugov, *op cit*, 179-180, 182.) 1957 skröt Chrusjtjov med att han hade skurit ner byråkratin med 900.000 personer under de föregående 3 åren. (*Pravda*, 8 maj 1957.) Det hindrade honom inte att 1961 fördöma de enorma oegentligheter och förskingringar som hade begåtts av byråkratin inom jordbruket.

reella konsumtionen per capita med 66%, och 1958 nådde konsumtionen en nivå som var nästan dubbelt så hög som 1937 och 1928 och tre gånger så hög som 1944.¹⁷⁵ Men varken den sjätte femårsplanen eller den sjuårsplan som ersatte den på konsumtionsvaruområdet kunde uppfyllas.¹⁷⁶ Ökningen av levnadsstandarden bromsade in – för att en period 1962 nästan stanna av helt, då ekonomins tillväxttakt också föll. På så sätt slutade Chrusjtjovperioden, och de nya reformer som infördes 1964-1966 har till syfte att än en gång stimulera denna tillväxttakt under den åttonde femårsperioden.

¹⁷⁵ Bergson, *op cit*, s 314.

¹⁷⁶ Här är en jämförande tabell mellan de mål som denna plan satte upp för 1960 och den produktion som faktiskt uppnåddes:

	<i>Sjätte femårsplanens mål för 1960</i>	<i>Faktiskt produktion 1960</i>
Kol (miljoner ton)	593	513
Bensin	135	147,9
Stål	68,3	65,3
Cement	55	45,5
Elkraft (miljarder kilowattimmar)	320	292,3
Bomullsvaror (miljarder meter)	7,27	6,39
Skor (miljoner par)	455	419,3